

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ**

**ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ
У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ
НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконала:
студентка 6 курсу, 610 групи
спеціальності 013 «Початкова освіта»
МУДРА АЛЛА

Керівник: канд. пед. наук, доц. Піц І. І.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 6 від 22 листопада 2022 р*

Зав. кафедрою _____ проф. Романюк С. З.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Теоретичні основи формування лідерських якостей молодших школярів в умовах Нової української школи	8
1.1. Ретроспективний аналіз проблеми формування лідерських якостей в науковій літературі	8
1.2. Сутнісна характеристика понять «лідерство», «лідер», «лідерські якості» з позиції вітчизняних та зарубіжних вчених	23
1.3. Специфіка формування лідерських якостей в учнів молодшого шкільного віку	34
Висновки до першого розділу	42
Розділ 2. Організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей учнів в освітньому процесі початкової школи	45
2.1. Критерії, показники та рівні сформованості лідерських якостей в учнів молодшого шкільного віку	45
2.2. Емпіричне дослідження рівня сформованості лідерських якостей у молодших школярів	47
2.3. Обґрунтування організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей молодших школярів в умовах Нової української школи	54
2.3.1. Побудова освітнього процесу на засадах партнерської взаємодії з метою формування лідерських якостей у молодших школярів	55
2.3.2. Формування лідерських якостей молодших школярів засобами позакласної роботи	58
2.3.3. Розвиток емоційного інтелекту як засобу формування лідерських якостей молодших школярів	62
Висновки до другого розділу	65
Висновки	67
Список використаних джерел	71
Додатки	79

ВСТУП

Актуальність дослідження. Процеси соціально-економічних і культурних перетворень, що розвиваються в сучасному суспільстві, їх динамізм впливають на підвищення вимог до особистості, яка повинна бути творчою, займатися саморозвитком і самовдосконаленням. Суспільству необхідні громадяни, здатні по-новому поглянути на вирішення нагальних проблем, вести за собою. У зв'язку з цим особливої важливості набуває вивчення лідерства серед молодших школярів, оскільки саме у цьому віці закладаються та формуються основи лідерського потенціалу, який згодом розкривається у дорослому житті.

Проблема лідерства викликає великий інтерес у науковій громадськості та у широких верствах населення. Сучасне життя висуває перед новим поколінням такі завдання, які вимагають функціональної участі у житті, у взаємодії з людьми і соціальними інститутами у багатьох сферах життя.

У Державному стандарті початкової загальної середньої освіти на перший план висувається набуття особистих і метапредметних результатів навчання, за підтримки яких, вже в молодших класах дитина зможе самостійно справлятися з такими життєвими труднощами, як непорозуміння в колективі, орієнтація в потоці навчальної інформації. Важливе місце серед індивідуальних результатів початкової освіти займають і якості особистості, які необхідні дитині для успішної організації та здійснення різних видів діяльності в колективній та груповій роботі. Розвиток суспільної енергійності, лідерської цілеспрямованості у дитини актуально вже у молодшому шкільному віці. Саме в цей період закладається фундамент майбутньої особистості, розвивається різноманіття відносин до людей, різних видів діяльності, самого себе. У зв'язку з цим, інноваційна педагогічна практика має базуватися на особистісно-орієнтовану освіту, з позиції якої, дитина сприймається як суб'єкт педагогічного процесу, де найважливіший інтерес приділяється створенню оптимальних умов інтелектуального,

соціального, емоційного розвитку підростаючої особистості. Вивчення механізмів прояву енергійності дитини, процесу розвитку лідерського потенціалу дітей має винятково важливе значення для пошуку ефективних шляхів та засобів, які сприяють становленню ініціативної особистості. Наявність лідерських якостей у школяра дозволить йому почуватися впевнено, гармонійно розвиватися, сміливо висувати перед собою цілі, які, на перший погляд, видаються недоступними.

На сьогоднішній день успіх кожної людини залежить лише від неї. У сучасних умовах розвитку українського суспільства, його економічної, політичної та соціальної сфер життя має місце неабияка конкуренція. Кожна людина має швидко реагувати, вміти якісно та в короткі терміни обробляти та аналізувати отриману інформацію, а також застосовувати отримані знання у житті. Людина, яка має лідерські якості, має більше шансів на перемогу у життєвій боротьбі. Саме тому основи лідерства слід закладають ще у молодшому шкільному віці, коли формуються основні знання, вміння та навички, а також відбувається становлення мислення та розвиток пам'яті. Молодший шкільний вік – це період у розвитку особистості, коли закладаються основи у потребі самоствердження, самореалізації, зокрема у лідерській діяльності.

Відповідно до нормативних документів вчитель повинен сприяти формуванню в учнів основ уміння вчитися й здібності до організації своєї діяльності – вміння приймати, зберігати цілі й наслідувати їх у навчальній діяльності, планувати свою діяльність, здійснювати її оцінку, взаємодіяти з педагогом і однолітками у навчальному процесі. Кожен з учнів має певний потенціал і якості, які необхідно правильно розвивати, а в жодному разі не викорінювати, формуючи у всіх дітей однаковий світогляд. І лідерські якості – це невід'ємна частина дитини. Вивчивши механізми прояву активності дитини, вчитель зможе скласти індивідуальний маршрут розвитку лідерських якостей особистості. Педагог зможе визначити найбільш оптимальні шляхи та механізми, які допоможуть виховати у дитині справжнього лідера.

Нині проблема раннього виявлення, розвитку та виховання майбутніх лідерів активно досліджується у педагогіці та психології різних країн світу. Зростає її популярність у вітчизняній науці та освітній практиці. У наукових дослідженнях та в повсякденній свідомості підготовка майбутніх лідерів дедалі більше сприймається як стратегічне державне завдання. З її вирішенням пов'язують сподівання на прогрес суспільства.

Стан досліджуваної проблеми. Аналіз теоретичних джерел дозволив зробити висновок, що у педагогічній та психологічній науках сформовано основні положення та підходи у вивченні феномену лідерства.

Методологічні та теоретичні аспекти проблеми, що цікавить нас, визначені в працях вітчизняних учених А.В.Мітлош, В.О.Моляко, В.С.Бажанюк, В.В.Камишин, М. С. Бігун, О. І. Василькова та ін.

Великий інтерес становлять роботи, присвячені різним аспектам лідерства. Теорії та практиці виявлення лідерів та реалізації ними організаторських та лідерських функцій присвячені роботи О. І. Василькової, М. С. Бігун, В. Р. Міляєвої та ін. Стили лідерства розкрито у дослідженнях О.П.Хохліної, Г. С. Шута. Питання співвідношення лідерства та керівництва висвітлено у наукових розвідках С. В. Василенка, І. І. Драча, Є. А. Жарик та ін.

Багато вітчизняних та зарубіжних авторів аналізували лідерські якості особистості. Особливу значимість представляють роботи, присвячені діяльності дитячих громадських об'єднань. Багато робіт О. В. Лісовець стосуються теорії та методики роботи з дитячими молодіжними організаціями.

Питання історії, організації та функціонування дитячих громадських об'єднань розглядаються у роботах В. А. Головенька, В. Барабаша, О. З. Силки та ін.

Змістовні результати та висновки у теоретичних дослідженнях, узагальнені у дисертаційних роботах останніх десятиліть: Б. М. Марушкевич про дитяче громадське об'єднання як про спосіб педагогічного впливу на

соціальну активність підлітків; А. В. Мітлощ, В. О. Маляко, В. С. Бажанюк про педагогічні засади розвитку лідерської обдарованості у старших школярів; М. Лютий про соціально-педагогічні умови реалізації лідерського потенціалу підлітків у тимчасових дитячих об'єднаннях тощо.

Основний інтерес вчених спрямовано на вивчення виховних функцій дитячих організацій, приділяється увага питанням підготовки дорослого до роботи з дітьми в дитячому громадському об'єднанні, соціалізації особистості молодших школярів та підлітків в дитячому громадському об'єднанні.

Що ж до питань розвитку лідерських якостей молодших школярів, то дана проблема потребує додаткового вивчення. Актуальність дослідження і зумовила вибір теми: «Формування лідерських якостей молодших школярів в умовах Нової української школи».

Об'єкт дослідження – процес формування лідерських якостей молодших школярів.

Предмет дослідження – організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей молодших школярів в освітньому процесі початкової школи.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей молодших школярів в освітньому процесі початкової школи.

Завдання дослідження:

- здійснити аналіз психолого-педагогічної літератури щодо формування лідерських якостей у дітей молодшого шкільного віку;
- розкрити сутнісну характеристику понять дослідження;
- емпірично дослідити рівень розвитку лідерських якостей у дітей молодшого шкільного віку за допомогою діагностичного інструментарію;
- теоретично обґрунтувати організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей у молодших школярів в освітньому процесі Нової

української школи.

Методи дослідження. Теоретичні методи: вивчення та аналіз філософської, психологічної, педагогічної, науково-методичної літератури; методи емпіричні: спостереження, збагачене використанням аудіо- та відеозасобів, фотографуванням; анкетування; ретроспективний аналіз власної педагогічної діяльності; математичні методи обробки експериментальних даних.

Теоретична значущість дослідження полягає в узагальненні теоретичного матеріалу з проблеми розвитку лідерських якостей молодших школярів; у виявленні організаційно-педагогічних умов, що забезпечують ефективність розвитку лідерських якостей молодших школярів в умовах Нової української школи.

Практична значущість дослідження: результати дослідження дозволили розробити комплекс педагогічних рекомендацій щодо створення ситуації успіху для молодших школярів, націлених на формування навичок соціальної активності та лідерського потенціалу. Комплекс рекомендацій може бути застосований як здобувачами вищої освіти під час проходження професійної педагогічної практики, так і вчителями у своїй педагогічній роботі.

Структура кваліфікаційного дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного з розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

1.1. Ретроспективний аналіз проблеми формування лідерських якостей в науковій літературі

Багато людей мріють стати лідерами: діти хочуть стати лідерами у школі, щоб на них звертали увагу однолітки, дорослі прагнуть досягти успіху та визнання у роботі. Щодня з екранів телевізорів людей закликають бути соціально активними, набувати рис лідера, розвивати організаторські здібності. Але домогтися авторитету оточуючих не так просто, а ще складніше підтримувати імідж і статус лідера. Серед різних видів обдарованості останнім часом все частіше виділяють соціальну чи лідерську обдарованість. Такі діти вже з раннього дитинства виявляють свої лідерські здібності, які виявляються у «командуванні» дітьми, виборі ігор та встановлення своїх правил. З ними хочуть спілкуватися та дружити більшість дітей групи чи класу. То хто ж такий лідер? Ким мріє стати багато людей?

Питанням про причину влади індивіда над подібними собі задавалися і древні люди. Тема лідерства привертала увагу вчених упродовж багатьох століть. У таємницю цього явища намагалися проникнути Конфуцій, Аристотель, Платон, Макіавеллі, Монтеск'є, М.Вебер, З Фрейд та багато інших. Платон і Аристотель замислювалися не лише про те, як і чому людина бере в свої руки владу, а й про цілі, які вона ставить перед собою, використовуючи цю владу. Для цих філософів не було сумніву в тому, що добрий лідер повинен прагнути справедливості і чесно служити державі. Аристотель особливо наголошував, що участь у політиці для лідера – найвища форма прояву людської гідності. Примітно, що античні мислителі передусім говорили не про «технологію», а про «нормативні аспекти» у

виконанні лідерських ролей: про те, що має знати той, хто прагне здобути владу.

На відміну від такого нормативно-моралістського підходу до лідерства М.Макіавеллі акцентував увагу на питанні прагматичного утримання влади лідером, особливо в часи змін та нестабільності. Він був переконаний, що хитрість і жорстокість – інструменти цілком дозволені, якщо йдеться про утримання влади та застосування її, відсуває питання справедливості та повинності. Ці ідеї зробили ім'я Макіавеллі загальним лідером маніпулятивного штабу.

Починаючи з середини XIX ст, філософи, соціологи та соціальні психологи більшою мірою, ніж Макіавеллі сконцентрували свою увагу на тому, як лідери виникають у групах і взаємодіють з ними. Так, одним із найвпливовіших психологічних механізмів, на яких засновано вплив лідера на своїх послідовників, було визнано волю. Ніцше одним із перших оголосив волю до влади рушійною силою історії. Він бачив у волі до влади творчий інстинкт, який проявляється насамперед у лідерів, які не тільки ненаситно прагнуть прояву влади та її застосування, а й долають інерцію натовпу, маючи надлюдські якості.

Цей підхід був близьким до трактувань лідерства в європейській соціальній психології та соціології середини-кінця XIX ст. Такі психологи, як Р.Лебон, Р.Тард, З.Сигеле, У.Вундт, кожен по-своєму, але загалом подібним чином трактували природу політичного лідерства – як ірраціонального феномена, який би об'єднав лідерів і послідовників. Г.Лебон, як і Ф.Ніцше, бачив у волі лідера те ядро, навколо якого «кристалізуються та об'єднуються думки» (Лебон Г., 1995).

У цьому підході до лідерства також імпліцитно присутні уявлення про нього як про двоякий – раціонально-вольовий і водночас ірраціонально-інстинктивний феномен. При цьому другий аспект переважає першим, зводячи провідну функцію лідера до віри, якою він заражає послідовників. При цьому Г. Лебон не бачить особливої відмінності релігійної віри від

політичної, або соціальної. Г.Тард додає до цієї моделі ще один інструмент впливу – наслідування послідовників свого лідера.

Ідея гіпнотизуючого, зачаровуючого впливу лідера на натовп чи народ була підхоплена З.Фрейдом. Вважаючи, що природа лідера пов'язана з особливими якостями, схожими на гіпнотичне, Фрейд шукав витоки тих механізмів, які роблять подібний вплив можливим, – це потреба будь-якої людини в поклонінні авторитетам, що йде від туги за батьком.

Істотно важливим для трактування лідерства є розгляд влади лідера як соціального, а не лише індивідуального феномену. Робота С. Морріс висловила цей підхід найвиразніше. В.Парето розглядає цю проблему в динамічному аспекті, показуючи залежність стилю лідерства від соціального запиту, що призводить до циклічної зміни «левів» на «лис» та навпаки (С. Морріс, 2002). Другою важливою особливістю соціологічного трактування є виділення ситуації як фактора, що визначає поведінку лідера.

Дослідники середини-другої половини ХХ ст. внесли багато нового в трактування лідерства. Сьогодні жоден дослідник лідерства неспроможний оминати праці таких відомих політичних психологів, як Р.Лассвелла, який почав розробку цієї проблеми ще 30-ті роки, А. і Дж.Джорджа, які створили біографію У.Вільсона (1956 р.). Дослідження К. Шумахером особистості К. Аденауера (1965), роботи Б. Глед про особистість американського політика Ч.Е. Х'юза, праці Дж.М. Бернса, Р. Такера, К. Монро, Ф. Грінстайна, М. Херманна та багатьох інших сучасних фахівців з лідерства відрізняються різноманітням методології, в якій, тим не менш, переважають різні варіанти психоаналізу та психобіографії.

У психолого-педагогічній науці склалося кілька підходів до проблеми лідерства, які принципово різняться за позицією щодо питання походження даного феномену.

Оскільки розробка теорій лідерства відбувалася окремо в зарубіжній та вітчизняній психології, то й аналізувати основні напрямки дослідження є доцільним окремо.

Найбільш поширені та загальноновизнані теорії – теорія лідерських рис, ситуативна, ситуативно-особистісна теорія.

У першій половині ХХ століття найбільшою популярністю користувалася теорія рис лідерства, що виникла під впливом досліджень англійського психолога та антрополога Ф. Гальтона, який намагався ще на зорі століття пояснити лідерство на основі спадковості.

«Теорія рис» (іноді називається «харизматичною теорією», від слова «харизма», тобто. «благодать», яка в різних системах релігії інтерпретувалася як щось, що зійшло на людину) також виходить із положень німецької психології кінця ХІХ – початку ХХ ст. та концентрує свою увагу на вроджених якостях лідера.

«Теорія рис» доводить висунання лідерів з їхніми особистими якостям. Ця теорія визнає вродженість та неповторність властивостей лідера, саме тому лідерство як соціально-психологічний феномен слід розглядати у вигляді сукупності видатних рис особистості, які забезпечують лідерам можливість висунутись, зайняти провідну позицію та утримувати владу завдяки наявності цих унікальних якостей.

Згідно з «теорією рис», лідером не може бути будь-яка людина, лідерами люди народжуються. Прибічники цієї концепції (Бізо Л., Ібрагімова І., Кікоть О., Барань Є., Федорів Т., 2012) серед рис, властивих лідеру, називають розум, тверду волю, цілеспрямованість, організаторські здібності, компетентність.

Як було зазначено вище, різні автори намагалися виділити необхідні лідеру якостей чи характеристики. Проте дуже швидко з'ясувалося, що завдання складання переліку таких рис не вирішуване.

Для перевірки теорії рис було проведено великі дослідження. Вони значною мірою поставили під сумнів цю концепцію, оскільки виявилось, що в детальному аналізі індивідуальні якості лідера майже точно збігаються з повним набором психологічних і соціальних ознак особистості взагалі.

Усе це зовсім не означає повного заперечення теорії рис. Очевидно, що для займання лідируючих позицій в умовах конкуренції дійсно потрібні певні психологічні та соціальні якості. Однак їх набір значно змінюється залежно від історичних епох, окремих держав та конкретних ситуацій (Василенко С.В., 2019).

Очевидно, що лідерство має складнішу природу і залежить не тільки від властивостей особистості, а й від її місця та позиції у структурі внутрішньогрупових відносин. Спостереження та практика показують, що лідером групи стає той, хто ясно розуміє завдання, бачить шляхи їх вирішення, діє більш рішуче, ніж інші члени групи.

Таким чином, практика показала, що неможливо створити універсальну шкалу рис лідера і не завжди наявність певної сукупності якостей робить людину лідером. Саме цей факт спричинив швидке падіння популярності «теорії рис».

На зміну теорії рис прийшло нове пояснення, сформульоване в «ситуаційній теорії лідерства» (або теорії лідерства як функції ситуації), прихильники цієї теорії – Р. Бейлс, Т. Ньюком, А. Хейр, П. Пігорс.

Відповідно до цієї теорії, лідерство — продукт ситуації, що склалася в групі: людина, яка стала лідером в одному випадку, набуває авторитету, який починає на неї «працювати» внаслідок впливу стереотипів. Тому така особистість може розглядатися як лідер загалом. У різних ситуаціях групового життя виділяються окремі члени групи, які перевершують інших, принаймні, в якійсь одній якості, але оскільки саме ця якість і виявляється необхідною в цій ситуації, людина, яка володіє, стає лідером.

Таким чином, ідея про вродженість якостей була відкинута, і замість неї прийнята ідея про те, що лідер просто краще за інших може активізувати в конкретній ситуації властиву йому межу (наявність якої в принципі не заперечується і в інших осіб). Властивості, риси чи якості лідера виявлялися відносними (Волківська Д.А., 2013).

Ситуативний підхід до лідерства вийшов на арену майже п'ять десятиліть тому і значно потіснив панівну теорію рис. Однак бачимо, що цей підхід применшує роль активності особистості, зводячи сукупність тих чи інших обставин у ранг вищої сили, що цілком визначає поведінку лідера. Представники цієї концепції недостатньо враховують самостійність лідера, його здатність проводити ситуацію.

Тим не менш, ситуаційна теорія виявилася досить популярною: саме на її основі проведено безліч експериментальних досліджень лідерства в школі групової динаміки.

Пошуки пояснення феномена лідерства початку 50-х рр. зміщуються в область вивчення групових взаємин. Так виникає комплексна, системна теорія, що включає ідею «теорії рис» та ідею «ситуаційної теорії». Прихильники цієї теорії Р. Крачфілд, Г. Хоманс, Д. Креч.

Прихильники системної теорії стверджують, що лідерство – це процес організації міжособистісних відносин, а лідер – суб'єкт управління цим процесом, тобто феномен лідерства розглядається в контексті спільної групової діяльності. При такому підході лідерство інтерпретується як функція групи, і тому вивчати його слід з погляду цілей та завдань групи, хоча при цьому структура особистості лідерів повинна враховуватися (Волківська Д.А., 2013).

Інша думка представлена в концептуальних підходах «інтерактивної теорії лідерства». З погляду прихильників цієї теорії, лідером може стати будь-яка людина. Все в цьому випадку залежить не так від її особистісних особливостей, як від характеру «складання» двох основних складових: індивідуальних особливостей кандидата в лідери та особистісних характеристик інших членів групи та її структури. Автори цієї теорії розвивають думку, що, у принципі, можна передбачити, хто візьме на себе роль лідера. Питання про те, хто саме візьме на себе цю роль лідера, має вирішуватися з урахуванням як індивідуальних особливостей кандидата в

лідери, так і особистісних характеристик інших членів групи та її структури, що склалася при виконанні завдання.

Таким чином, можна зробити висновок, що трактування явища лідерства, розуміння його причин та механізмів у зарубіжній науці зазнавало значну еволюцію. Але досі немає однозначного розуміння цього феномену. Кожен дослідник, даючи йому визначення, виділяє лише той чи інший аспект.

Ми вважаємо, що найповніше зміст феномена, що розглядається, відображає визначення М. Герзона. Вчений розглядає лідерство як соціально-психологічне явище, сутність якого зводиться до здійснення провідного впливу одних членів групи на інших у створенні оптимального вирішення групового завдання.

Лідерство – одна з форм суспільної активності у групі. Лідируюча особистість завжди займає активну життєву позицію, вона є авторитетною для членів групи (Герзон М., 2008).

Таким чином, теоретичний аналіз показує, що велика увага вченими приділяється виробленню чіткого визначення поняття лідерства, при цьому дослідники акцентують увагу на його різних гранях, що призводить до різноманіття визначень. Вчені виділяють суттєві характеристики цього феномену: провідну роль у досягненні групової мети, належність лідера до неформальної структури відносин. Ефективність лідерства пов'язують із успішністю групи.

Якщо аналізувати підходи до визначення поняття «лідер», необхідно зазначити, що це слово англійського походження і дослівно позначає «провідний».

Цікавим є визначення цього поняття В. Головенька, що розглядає лідера з позицій дії: лідер – член групи, який висувається внаслідок взаємодії її членів та організовує навколо себе групу відповідно до її норм та ціннісних орієнтацій і сприяє організації цієї групи при досягненні групових цілей. Лідер веде групу, організує, планує і управляє діяльністю групи, виявляючи у

ній більш високий, ніж інші члени групи, рівень активності (Головенько В., 1997).

Заслуговує на увагу позиція Д. Гоулмана, який розглядає лідера як людину, здатну вести за собою, спонукати інтерес до справи, активно впливати на оточуючих. Вчений поділяє лідерів на «творців» та «руйнівників». Їх розбіжності у спрямованості: лідер-творець діє у сфері справи, організації та її членів, а лідер-руйнівник діє у своїх інтересах, при цьому першому плані у такого лідера не спільна справа, не люди, а бажання показати себе (Гоулман Д., 2019).

І. Драч розглядає лідера як члена групи, за яким вона визнає право приймати відповідальні рішення у значущих для неї ситуаціях. Це найбільш авторитетна особистість, що реально грає центральну роль в організації спільної діяльності та регулюванні взаємин у групі.

На думку, повне визначення поняття «лідер» дає Н. В. Зимівець, виділяючи основні ознаки, якими можна охарактеризувати поняття «лідер»:

- перша ознака – приналежність до групи: лідер – саме член групи, він «всередині», а не «над» групою;
- друга ознака – це становище групи: лідер користується у групі авторитетом, він має високий статус;
- третя ознака – збіг ціннісних орієнтацій: норми та ціннісні орієнтації групи збігаються, лідер найбільш повно відображає та виражає інтереси групи;
- четвертий ознака – вплив лідера на групу: лідер зі свого боку впливає на поведінку і свідомість інших членів, організацію та управління групою під час досягнення групових цілей;
- п'ята ознака – джерело висування лідера групи (Зимівець Н. В., 2020).

Проаналізувавши існуючі підходи до визначення понять «лідерство», «лідер», ми бачимо, що у вітчизняній літературі лідерство прийнято розглядати як соціально-психологічне явище (Д. А. Волківська), як відносини

домінування та підпорядкування в системі організації взаємодії та процесу управління групою (М. Герзон). Лідерство може здійснюватись за умови наявності соціальної групи.

Лідерство – соціально-психологічне явище, що відноситься до динамічних процесів у малій групі, сутність якого зводиться до здійснення провідного впливу одних членів групи на інших у створенні оптимального рішення групового завдання.

Вітчизняними вченими лідер розглядається як центр групи, як суб'єкт управління міжособистісних зв'язків у групі та її керівник. Лідер немислимий поодиноці, він завжди діє як елемент групової структури, тому ефективність лідерства сприймається як здатність надавати позитивний вплив на групу у напрямку оптимізації розв'язання загальногрупового завдання (Д. А. Волківська, 2014).

Аналізуючи позиції Д.Б.Ельконіна, А.В.Карпова, ми вважаємо, що лідерська поведінка доступна будь-якому члену групи, при цьому одні члени успішні в одному виді діяльності, інші – в іншому.

У своєму дослідженні ми розглядаємо лідера дитячого колектива як члена групи, який статусно виділився у конкретній справі, за яким група визнає право приймати відповідальні рішення у значущих для неї ситуаціях. Це найбільш авторитетна особистість, яка відіграє центральну роль у конкретному напрямі діяльності.

Важливим аспектом проблеми лідерства є питання про співвідношення лідерства та керівництва. Важливо передусім провести термінологічні уточнення та розмежування понять «лідер» та «керівник».

Для одних дослідників ці поняття є синонімами. Вони доводять, що лідером не може стати не ефективний керівник, і навпаки. Інші проводять чітке розмежування між лідером та керівником. Їх керівництво визначається як набір дій, заснованих на використанні заздалегідь завчених технік і засобів, тоді як лідерство є загадкою, що ґрунтується на особистості і виникає з процесів впливу та влади. На думку М. Герзон, лідерство виступає

однією з ролей керівника. Н. Зимівець вважає, що лідери та керівники різняться з погляду їх особистісних особливостей, ставлення до цілей організації, взаємин з іншими, уявлень про роботу та про себе.

Аналіз робіт показав, що більшість дослідників, розглядаючи поняття «лідер» та «керівник», йдуть у контексті загальних теорій лідерства, де під лідером і керівником розуміється людина, яка впливає на групу, причому лідер – у системі неформальних відносин, а керівник – у системі формальних відносин.

У соціально-психологічному плані лідерство і керівництво – це механізми групової інтеграції, що поєднують дії групи навколо індивіда, який виконує функцію лідера чи керівника. Між цими двома феноменами багато спільного. І. Драч виділяє такі спільні риси:

- ✓ є засобом координації, упорядкування відносин усередині організації, засобом керування ними;
- ✓ реалізують процеси соціального впливу у колективі;
- ✓ обом феноменам властива субординація відносин (Драч І. І., 2019).

Що ж до відмінностей цих феноменів, то, на думку вчених, вони полягають у наступному:

- лідерство переважно пов'язане з регулюванням внутрішньогрупових, міжособистісних відносин, які мають неофіційний характер, тоді як керівництво є засобом регулювання відносин у межах соціальної організації;
- лідерство є головним чином феномен мікросередовища, а керівництво – елемент макросередовища, що відповідає системі домінуючих у ній соціальних відносин;
- лідерство виникає і функціонує переважно стихійно, керівництво ж є процесом цілеспрямованої та контрольованої діяльності соціальних організацій та інститутів;

- на відміну від лідерства, керівництво – явище стабільніше, менш схильне до перепадів у думках і настроях членів групи;
- процес керівництва характеризується застосуванням набагато певнішої системи різних санкцій, ніж це має місце у лідерстві;
- процес прийняття рішень у системі керівництва має набагато складніший і багаторазово опосередкований характер, ніж в умовах лідерства (Мітлош А. В., 2012).

Разом з тим, дослідники вказують на відносність відмінностей лідерства та керівництва, констатуючи наявність взаємозв'язку та взаємопроникнення цих феноменів (І.П.Волков). Це часто призводить до того, що керівник може одночасно виступати в ролі лідера, а лідерство, у свою чергу, за певних умов здатне перерости в керівництво.

Таким чином, можна зробити висновок, що кожен член групи відповідно до своїх ділових і особистісних якостей має певне місце в системі групової організації. З цієї точки зору групова структура є своєрідною ієрархією престижу і статусу членів групи. Вершину цих ієрархічних сходів займає лідер групи, який набуває права брати на себе найбільш відповідальні рішення.

Безперечним є висновок, що лідерство – груповий феномен і всі лідери не схожі один на одного. У зв'язку з цим, різні автори виділяють різні типи лідерів.

С. Моріс виділив два типи лідерів: ділового та соціоемоційного. Діловий лідер пропонує нові ідеї та спонукає групу прагнути до досягнення поставленої мети. Його лідерство проявляється у визначенні проблем, у збиранні інформації, пропозицій, в оцінці та підбитті підсумків групової роботи. Соціоемоційний лідер стурбований особистісними та соціальними потребами членів групи. Його метою є досягнення групової гармонії, згуртованості, і він спрямовує свої зусилля створення довірчої і дружньої атмосфери (Моріс С., 2012).

Досить детально типи лідерів розглядає Д.Гоулман. На відміну від попереднього вченого, Д.Гоулман виділяє шість типів лідерів, окреслюючи для кожного ситуацію ефективного застосування організаторських здібностей:

- навчальний лідер,
- візіонарний лідер,
- приєднувальний,
- демократичний лідер,
- командний лідер,
- все визначальний (Гоулдмант Д., 2019).

Але оскільки проблему лідерства автор теорії розглядає через поняття «емоційний інтелект», під яким розуміє сукупність різних якостей, що часто важко визначаються і виявляються у високому рівні розуміння себе, здатності чути і розуміти інших людей, передбачати їхню поведінку, контролювати свої та чужі емоції, уміння приймати правильне рішення, здатності впливати, формувати та мотивувати команду на досягнення мети, тому й аналізуючи типи лідерів, приділяє особливу увагу їхньому впливу на психологічний клімат колективу (Гоулдмант Д., 2019).

Останні десятиліття потужним стимулом дослідження лідерства став розвиток теорій менеджменту. Потреба практичного використання соціологічних та психологічних теорій лідерства для практичних цілей управління призвела до розробки проблематики лідерства у межах різних управлінських проектів. Таким чином, поняття «лідер» можна тлумачити з погляду психології, політики, філософії, проте немає єдиного підходу до вивчення лідерства. Немає загально визнаного уявлення про його природу та функції.

Лідер – член групи, за яким вона визнає право приймати відповідальні рішення у важливих неї ситуаціях, тобто найбільш авторитетна особистість, що реально грає центральну роль в організації спільної діяльності та регулюванні взаємин у групі.

Таким чином, лідер – людина, яка має найбільший авторитет і визнання у своїй групі, здатна вести за собою інших людей. Здібності лідера, як і багато інших, бувають яскраво і слабо виражені. Лідера не призначають, він висувається сам завдяки своїм особистим якостям.

Соціологи стверджують, що у кожній групі людей обов'язково виникає яскравий лідер, який впливає на інших членів групи. При цьому людина, яка проявила себе лідером в одній ситуації, в інших умовах може поступитися місцем іншому лідеру. Виявити лідера досить просто – можна спостерігати за групою людей, які вирішують будь-яке питання. До кого найбільше прислухаються під час обговорення проблеми, з ким найшвидше погоджуються – це і є лідер групи.

Лідер приймає рішення, веде за собою весь колектив, відчуває настрій оточуючих, бере участь у вирішенні конфліктів, несе велику відповідальність за вчинки. Багато психологів виділяють таку рису, характерну для лідерів, як висока зайнятість та участь у різних громадських заходах.

Варто зазначити, що лідери бувають різні. Формальні лідери – ті, кого, як правило, призначили. Такий лідер перебирає адміністративні обов'язки, наприклад, староста класу відзначає відсутніх. Позиція формального лідера часто може бути невдячною, але корисною для майбутнього життя. Уміння знаходити спільну мову одночасно з колективом та вищими людьми – одна з основних якостей формального лідера. Неформальний лідер – це людина, за якою колектив тягнеться незалежно від того, яку він займає посаду і чим займається. Такий лідер має підтримку та повагу з боку своєї групи.

Загальне лідерство групи складається з емоційного, ділового та інформаційного компонентів. Емоційний лідер (серце групи) – це людина, до якої інші можуть звернутися за співчуттям, «поплакатися у жилетку». З діловим лідером (руки групи) добре працюється, може організовувати, налагодити потрібні взаємини, забезпечити успіх. До інформаційного лідера (мозок групи) всі звертаються з питаннями, тому що він ерудований, може пояснити та сприяти пошуку потрібної інформації (Драч І., 2019).

Багато вчених намагалися виділити основні якості лідера. На початку ХХ століття американський соціолог Е.Богардус перерахував якості, які повинен мати лідер: почуття гумору, такт, вміння передбачати, здатність привертати до себе увагу, вміння подобатися людям, готовність брати на себе відповідальність. Р.Стогдилл, Р.Манн виділяють такі якості, що характеризують лідера, як розум, інтелектуальні здібності, вміння повести за собою інших, впевненість у собі, активність та енергійність, знання справи, якою займається група. При цьому одні якості потрібні керівнику колективу, інші – капітану футбольної команди, треті – лідеру країни. С. Калашнікова не ставив собі завдання визначити якості, необхідні формування лідерства. У своїй роботі він пропонує вісімнадцять так званих «роз'єднувачів» (С. Калашнікова, 2010). Це риси характеру та звички, які «роз'єднують» нас від лідерства:

- ✓ низька самооцінка та відсутність поваги до себе;
- ✓ надмірна схильність до обману, відмовок, виправдань;
- ✓ внутрішні картини у свідомості, які утримують нас дома;
- ✓ небажання пробачити та відпустити;
- ✓ недостатнє використання своєї уяви;
- ✓ зневага до свого творчого потенціалу;
- ✓ потреба бути завжди правим;
- ✓ слабкі комунікативні здібності: невміння слухати та говорити;
- ✓ нездатність примиритися зі своїми страхами;
- ✓ відсутність ясних цілей; брак обов'язковості; страх ризику;
- ✓ нездатність прийняти відповідальність за своє життя; втрата надії;
- ✓ нестача мужності;
- ✓ невміння фантазувати та мріяти;
- ✓ відсутність любові до себе;
- ✓ марнославство.

Отже, сьогодні слово лідер може мати різні тлумачення: це лідер держави, який вирвався вперед на змаганнях, той, кому вірить більшість

людей, хто успішний у житті. Але, в першу чергу, лідер – це людина, яка навчилася контролювати, і спрямовувати самого себе для виконання своїх цілей та завдань.

Лідер – це особа, здатна вплинути на інших із метою інтеграції спільної діяльності, спрямованої на задоволення інтересів даного суспільства. Термін «лідер» має два сенси: індивід, що володіє більш ясно вираженими та корисними якостями, завдяки яким його активність виявляється більш продуктивною. Такий лідер служить зразком для наслідування, своєрідним «еталоном», до якого мають, з погляду групових цінностей, приєднуватися інші члени групи. Вплив такого лідера ґрунтується на психологічному феномені відбитої суб'єктивності, ідеальному уявленні інших членів групи (Косенчук О. Г., 2013).

Це особа, за якою це суспільство визнає привілеї на прийняття рішень, важливіших з точки зору групового інтересу. Авторитет цього лідера ґрунтується на можливості з'єднувати, об'єднувати інших для досягнення певної мети. Така особа, незалежно від стилю лідерства (авторитарного чи демократичного), регулює взаємовідносини групи, захищає її цінності в міжгруповому спілкуванні, що впливає на створення внутрішньогрупових цінностей, й у деяких випадках символізує їх (Мартинець Л.А., 2016).

Аналіз літератури показав, що, незважаючи на використання вченими щодо того чи іншого стилю лідерства різної термінології, психологічний малюнок позначених стилів зберігає відому стабільність і визначеність.

Кожна людина може розвивати та вдосконалювати свій лідерський потенціал, управлінські та організаторські здібності, щоб завоювати визнання та повагу серед однолітків, колег, батьків.

Таким чином, лідерство – один із способів розмежування групи в результаті діяльності, спілкування та взаємодії її членів. Виникнувши як наслідок спілкування та взаємодії індивідів у складі групи, лідерство стає складним соціально-психологічним феноменом, у якому певним чином, фокусуються та виявляються важливі властивості групового розвитку.

1.2. Сутнісна характеристика понять «лідерство», «лідер», «лідерські якості» з позиції вітчизняних та зарубіжних вчених

Проблема лідерства як науково-практичне завдання виникла у першій половині ХХ століття і на цей час у цій галузі на думку провідних теоретиків явно склалася кризова ситуація через недостатню розробленість методологічної проблеми.

Для того щоб представити опис лідерських якостей особистості, нам необхідно зрозуміти, а хто такий «лідер»?

Авторами різних теорій лідерства запропоновано різні визначення понять лідерства та лідера.

Лідер – член групи, який має необхідні організаторські здібності, займає центральне становище у структурі міжособистісних відносин членів групи та сприяє своїм прикладом, організацією та управлінням групою досягненню цілей групи найкращим чином.

У словнику С.І.Ожегова поняття «лідер» трактується так: «...це голова, керівник політичної партії, суспільно-політичної організації чи взагалі якоїсь групи людей; людина, що має авторитет і вплив у якомусь колективі» (Ожегов З., 2005).

В етимологічному словнику української мови, це слово веде своє походження з англійської мови. Початкове значення – «вести когось», «керувати».

Враховуючи початкове англо-саксонське значення «lead» – «шлях» або «дорога», тлумачні словники визначають, що лідер – це людина, чия ідея відкриває нові горизонти для інших людей, виступаючи в ролі «супровідника». Це особистість, за якою всі інші члени групи визнають право брати на себе найбільш відповідальні рішення, що зачіпають їх інтереси та визначають напрямок та характер діяльності всієї групи» (Яремко В., 1999).

Термін «лідер» має два значення: індивід, що має найбільш яскраво виражені, корисні (з точки зору внутрішньогрупового інтересу) якості, завдяки яким його діяльність виявляється найбільш продуктивною. Такий лідер є взірцем для наслідування, своєрідним «еталоном», до якого мають, з погляду групових цінностей, примикати інші члени групи. Вплив такого лідера ґрунтується на психологічному феномені відбитої суб'єктивності (тобто ідеальному уявленні інших членів групи). Особа, за якою дане співтовариство визнає декларація про прийняття рішень, найбільш значимих з погляду групового інтересу.

Н.Зимівець підкреслює, слово «лідер» трактується як суб'єкт діяльності, здатний керувати собою, своїми емоціями і почуттями, людина, готова прийняти на себе відповідальність у прийнятті будь-якого рішення, відповідальна за вчинки інших людей, готова допомогти їм визначитися в «морі» інформації та знайти реальні варіанти вирішення проблем, що виникають (Зимівець Н., 2020).

У дитячому співтоваристві лідерство, зберігаючи свою сутність, має низку особливостей, пов'язаних:

- ✓ своєрідністю розвитку дитини на тому чи іншому віковому ступені;
- ✓ вченням як переважний вид діяльності школяра;
- ✓ ситуацією лідерства (формальне, неформальне; тимчасове, постійне; одно-, різновікова група);
- ✓ заданістю відносин із педагогами.

У ході особистісного просування в позицію лідера необхідне поетапне проходження фаз:

- ✓ особистісне визначення (позиційне та діяльнісне);
- ✓ проблематизація у позиції лідера (яку проблему вирішуватиме лідер);
- ✓ побудова програми особистісного просування;
- ✓ оволодіння елементами діяльності та особистої рефлексії

(Волківська Д., 2014).

Для виникнення та існування лідерства необхідно забезпечити збіг двох його сторін, пов'язаних із двоякістю природи лідерства. З одного боку, потреба дитячої спільноти у різноманітних лідерах, з іншого – особистісні особливості дитини: її схильності, мотивація, характер, потреба у самоствердженні. Під час збігу формується лідерська позиція дитини, з'являється ефективний лідер. При розбіжності з'являється формальний лідер, або руйнується система лідерства.

Аналіз педагогічної, соціологічної, філософської та психологічної літератури з проблеми показує, що питаннями лідерських якостей займалися і займаються багато українських, зарубіжних вчених та дослідників. Однак досі не існує єдиної думки щодо трактування цього явища, його компонентів та складових.

Так, у теорії лідерських якостей Ф. Вудса стверджувалося, що лідер обдарований особливим талантом, який і відрізняє його від послідовників, а самі якості, що визначають лідера, можна систематизувати (Василенко С. В., 2019).

Таку думку висловлював М.Вебер, який стверджував, що з ефективного лідера головним є наявність харизми, що й виявить основні якості, необхідні лідеру під час управління колективом (Блауг М., 2008).

Іншу точку зору мав Р.Кетелл, який стверджує, що на особистість лідера в першу чергу впливають спадковість і навколишнє середовище, іншими словами, одні якості, необхідні для лідера, закладаються ще в ранньому віці (наприклад, допитливість), інші формуються в наступні роки (наприклад, честолюбство, такт) (Бургін М., 2002).

В цілому ж комплекс якостей, актуальних для особистості лідера, варіюється в залежності від сфери життєдіяльності суспільства, а з ускладненням завдань, що стоять перед лідером, розширюється і спектр навичок, які він повинен мати.

На думку вченого, лідер має сім основних здібностей: мистецтвом здійснення змін; здатністю до побудови організацій; здатністю розуміти взаємозалежність; прозорливістю; здатністю до випереджального навчання; ініціативністю; високою чесністю та цілісністю характеру (Бургін М., 2002).

Відомий дослідник у галузі лідерства М.Герзон до основних лідерських умінь відносить: уміння формувати та розвивати ефективні робочі групи; вміння приймати рішення; вміння орієнтуватися на результат; вміння цінувати свій (Герзон М., 2008).

Як показав аналіз, проведений з цього питання, у позиціях окремих авторів проглядаються суттєві відмінності, що стосуються як переліку основних здібностей та умінь лідера, так і їх сутнісних характеристик.

Переходячи до питання про якості, якими повинен володіти лідер, а також до їх опису, слід зазначити, що до цього часу універсальних лідерських якостей так і не виявили, тому дослідники в галузі лідерства та лідерських якостей іноді мають абсолютно різну точку зору про те, які ж якості є лідерськими, крім того, деякі дослідження таких якостей суперечливі.

У 1948 р. Р.Стогдилл провів аналіз 124 досліджень, що вивчають особисті якості лідера, а також виділив ряд пріоритетних. Ними виявилися: інтелект, надійність, відповідальність, прагнення знань, активність, і навіть соціальна компетентність.

Не менш актуальним було завдання психолога Р.Манна, який в результаті аналізу різноманітних робіт з особистісних якостей лідера виділив ті, які значною мірою характеризують лідера: вміння пристосовуватися; наявність інтелекту; вміння впливати на оточуючих; комунікабельність; сприйнятливність та емпатія; толерантність та відсутність консерватизму.

Вчені Л. Бізо, І. Ібрагімов виділили такі особисті якості лідера, як: наявність інтелекту; активність; товарицькість; самоконтроль та дисциплінованість; небайдуже ставлення до своєї справи; нормальна та

адекватна оцінка оточення; стриманість; позитивні установки; бажання здійснювати те, що необхідно на даний момент (Бізо Л., Ібрагімова І., 2012).

У працях М. Герзона можна знайти такі якості, як: ясність у думці; творчий підхід до справи; толерантність; товарицькість; різнобічність; цілеспрямованість; впевненість в собі; порядність та чесність, прямота, конструктивність; почуття власної гідності, ентузіазм, дисциплінованість; врівноваженість (Герзон М., 2008).

Говорячи про українські дослідження лідерських якостей, хотілося б відзначити такі напрацювання у цій галузі. Так, Д. Волківська підкреслює такі якості лідера, як рішучість та здатність своїм прикладом захопити за собою (Волківська Д., 2014).

Свою думку щодо лідерських якостей висловили також І. Драч, Н.Жигайло, О. Косенчук, Ж.Петрочко. У авторів подібні погляди на якості лідера, а саме вони виділяють такі: активність, амбітність, чесність і прямота, бажання бути лідером та вести за собою інших, впевненість у своїх силах (І. Драч, 2019; Н.Жигайло, 2019; О. Косенчук, 2013; Ж.Петрочко, 2014.).

На основі аналізу наукового підходу Д.Гоулмана виділилася узагальнена структура лідерських якостей:

1. Індивідуально-особистісні якості, які включають:

1.1. Знання та почуття себе. Лідеру необхідно добре знати себе, вміти прислухатися до себе, своїх почуттів та емоцій. Почуття себе, знання того, що людині подобається і чого не хочеться, є важливими елементами формування адекватної «Я-концепції», допомагають орієнтуватися на життєвому шляху та розуміти інших людей.

1.2. Впевненість в собі. Адекватно високий рівень самооцінки лідера у поєднанні з впевненістю у собі підвищують його рішучість у критичних ситуаціях та допомагають за необхідності йти на ризик. Впевненість у собі дозволяє лідеру розсовувати межі своїх можливостей та набувати нового досвіду.

1.3. Активна життєва позиція та прагнення до лідерства. Активна життєва позиція дозволяє лідеру бути у центрі подій, що необхідно адекватної орієнтації у ситуації. Прагнення до лідерства та досягнення є фактором, необхідним для саморозвитку та самовдосконалення лідера. Моральна нормативність, надійність, послідовність у вчинках. Лідер є носієм норм та цінностей групи, тому його поведінка та світогляд мають бути узгоджені з нормами загальнолюдської моралі - справедливістю, чесністю, відповідальністю, надійністю та послідовністю у вчинках. Б.Нанус цю якість лідера називав як «висока чесність та цілісність характеру».

Світогляд лідера та характер його взаємодії з послідовниками багато в чому визначається лідерською Я-концепцією, що включає в себе систему уявлень про себе як лідера та власну лідерську роль у взаємодії з оточуючими.

2. Організаційно-управлінські якості:

2.1. Оборненість у майбутнє та бачення перспективи. Для того, щоб лідер міг вести групу за собою, він сам повинен знати, куди йти. Для цього йому потрібно бачити перспективи діяльності групи. Цю якість назвали як «напряме бачення».

2.2. Чутливість до ситуації та гнучкість поведінки. Лідер часто є учасником складного процесу і знаходиться на «арені», де діє величезна кількість різних сил, багато з яких часом перебувають за межами його знання, розуміння та контролю. Тому, чутливість до ситуації, здатність швидко в ній орієнтуватися та приймати правильне рішення необхідні організаційному лідеру. Таку якість назвали «ситуативною проникливістю».

2.3. Здатність створювати команду. Важливою якістю індивіда, визначальним успішність його становлення у ролі лідера, є вміння притягувати себе інших (творчими програмами, ідеями, ідеалами) і створювати команду однодумців. Формування корпоративних цілей та цінностей, а також контроль прихильності до них послідовників є одним із

найважливіших завдань лідера. Таку якість лідера у ширшому вигляді назвали як «здатність до побудови організації».

2.3. Здатність організувати групу до вирішення поставленого завдання. Ця якість є однією із фундаментальних для організаційного лідера. Вона включає в себе вміння розподіляти функції між членами групи, здатність мотивувати та надихати їх на виконання завдання, координувати роботу тощо.

2.4. Здатність контролювати результати спільної діяльності, дякувати та заохочувати. Ця якість також забезпечує успішність виконання організаційним лідером відповідних управлінських функцій.

2.5. Готовність підтримати у скрутну хвилину. Небажання лідера надати послідовнику підтримку у тих випадках, коли вона дуже значуща і він здатний це зробити, як правило, позбавляє його лідерського статусу та послідовників.

3. Соціально-психологічні якості:

3.1. Міжособистісна чутливість, здатність розуміти потреби інших людей. Лідерство є соціальним феноменом і орієнтоване на людей, тому бачення інших людей, почуття їхніх прагнень, проблем і турбот, а також розуміння взаємин «лідери-послідовники» багато в чому визначають успіх організаційного лідера. На значимість цієї якості вказував Джеймс О'Тул.

3.2. Комунікативна компетентність: вміння швидко налагоджувати контакти з людьми, впевнено почуватися в колективі є важливою якістю лідера та забезпечує успішність його організаційно-управлінської діяльності.

3.3. Вміння створювати умови для самореалізації послідовників є основою для формування довіри до лідера та готовності послідовників слідувати за ним.

3.4. Лідер виступає координатором взаємовідносин у колективі і має бути об'єктивним і справедливим в оцінці дій та вчинків інших людей.

3.5. Здатність представляти та відстоювати інтереси групи у зовнішніх інстанціях, брати на себе відповідальність за групову діяльність. Лідер є

представником групи, тому здатність представляти та відстоювати інтереси групи у зовнішніх інстанціях, брати на себе відповідальність за внутрішньогрупову діяльність є важливою якістю організаційного лідера. Така якість є вкрай необхідною для лідера.

4. Перцептивно-лідерські якості:

Якості, які можна вважати виключно лідерськими, є ті, якими наділяє лідера група. Відповідно до цього особливого значення набувають: сприйняття індивіда групою як лідера; визнання його лідерського статусу та авторитету; наявність послідовників, готових слідувати за лідером; наявність особистих очікувань у членів групи діяльності лідера; делегування членами групи частини особистої активності лідеру тощо (Гоулман Д., 2019).

Можна стверджувати, що якщо група не наділяє індивіда цими якостями, то лідером у цій групі він не є, що співзвучно з ідеями, що розвиваються в атрибутивних теоріях лідерства.

Перелічене вище є складовими лідерського потенціалу організаційного лідера, але володіння ними не обов'язково перетворює індивіда на лідера. Кожна з них може бути значущою і корисною як для керівника, так і для будь-якої людини, яка прагне життя до успіху.

У будь-який історичний період, практично у кожному виді діяльності, можна виділити у суспільному житті, лідера як центральну, найбільш авторитетну постать у певній групі осіб.

Далі розглянемо поняття «лідерство». Слід розрізняти поняття «лідер» (від англ. – leader – провідний, керівник) та «лідерство» як певний тип відносин (від англ. to lead – вести. Звідси дослівно: лідер – ведучий, керівник; лідерство (leadership) – керівництво.

Вивченням поняття «лідерство» займалися багато вчених, таких як Дж.Террі, Р.Танненбаум, І.Вешлер та ін.

Вивчення цього питання є актуальним, оскільки після вивчення безлічі досліджень, вчені не дійшли спільної згоди щодо того, що таке «лідерство».

Дж.Террі розглядав «лідерство» як вплив на маси людей, яке спонукало б їх до досягнення спільних цілей.

П.Друкер вважав «лідерство» – міжособистісною взаємодією, що виявляється у певних ситуаціях за допомогою комунікативних процесів та спрямованих на досягнення специфічних цілей чи певної мети.

Кові Стівен у своїй праці «7 звичок надзвичайно ефективних людей» виходить із того, що люди народжуються лідерами. Їм притаманні такі вроджені властивості та характеристики індивіда, як рухливість та сила нервових процесів, екстравертність, уміння співчувати та співпереживати, яскраво виражені інтелектуальні та евристичні здібності. За твердженням прихильників цієї теорії, ці якості допомагають йому взяти на себе роль лідера, зайняти привілейоване становище у будь-якій ситуації (Кові Стівен, 2019).

У житті зустрічається досить багато випадків, коли люди, які мають сильну волю, інтелект і інші переваги, лідерами так і не стали. За даними Дж.Максвел, у кожній групі зустрічаються особи, які перевершують лідера за розумом, організаторськими здібностями, але так і не мають статусу лідера (Максвелл Дж., 2021).

Аналіз психолого-педагогічної літератури виявив, що людину визначають як лідера виключно її особисті якості, лідерський статус за будь-яких умов зберігається. Якщо лідер наділений якостями, що відрізняють його від послідовників та сучасників, то має існувати можливість визначення чи виділення цих якостей. Цей висновок породив «теорію лідерських рис», автори якої пояснювали «Лідерство» як прояв певних рис характеру індивіда (про що ми згадували вже в параграфі 1.1.).

Лідерство – це складний процес впливу на людей з метою досягнення конкретних цілей. Розглянемо важливі ознаки лідерства:

- ✓ воно має впливати на групу осіб для спонукання їх до активної діяльності; покликане викликати в інших бажання працювати;

- ✓ прагне самоорганізації всередині колективу, упорядкування всіх процесів, сконцентровано на досягненні спільної мети, що об'єднує всіх членів групи; формує послідовників, які у майбутньому можуть стати самостійними лідерами;
- ✓ чуйно реагує на потреби осіб, залучених до зони впливу.

Залежно від механізмів впливу, що використовуються, виділяють:

- ✓ формальне лідерство – лідерами стають за призначенням, це поняття тотожно з офіційним керівництвом, в його руках реальна влада, яку він здійснює в рамках, що є у нього повноважень, вплив на колектив провадиться через дисциплінарні заходи;
- ✓ неформальне лідерство – вплив на людей здійснюється не адміністративними ресурсами, а завдяки особистісним якостям лідера.

За стилем поведінки виділяють:

- ✓ авторитарне — всі механізми управління зосереджуються в руках однієї людини, яка чекає на виконання своїх розпоряджень та беззаперечного підпорядкування, при цьому стилі ініціатива інших членів колективу не заохочується;
- ✓ демократичне – передбачає розподіл обов'язків та відповідальності між усіма членами колективу, ключові рішення приймаються спільно, розвинені комунікативні зв'язки всередині колективу;
- ✓ ліберальне — лідер віддає частину повноважень своїм підлеглим, усуваючи прийняття рішень поставлених завдань, покладаючи їх у членів колективу (Мартинець Л.А., 2016).

Залежно від особливостей особистості лідера:

- ✓ харизматичне – лідер має особистісні якості, які й застосовує в організації роботи колективу;

- ✓ ситуаційне – лідер уміє легко перебудовуватись до постійних змін, не боїться новаторських ідей, може зайнятися реформування;
- ✓ атрибутивне – вибудовує детальні причинно-наслідкові зв'язки, робить їх аналіз, має аналітичний склад розуму, схильність до монотонної та копіткої роботи (Мартинець Л.А., 2010).

Залежно від спрямованості лідерство поділяють:

- ✓ спрямоване на людей, коли найвище ставиться добробут співробітників, їхня задоволеність роботою, багато уваги приділяється психологічному клімату в колективі;
- ✓ спрямоване на інтереси організації, коли всі сили та кошти спрямовані на досягнення поставленої мети.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури нами було узагальнено структуру лідерських якостей лідерів, в якій ми виділили чотири основні компоненти:

- ✓ індивідуально-особистісний – включає комплекс особистісних та професійних якостей;
- ✓ соціально-психологічний – включає якості, що виявляються у відносинах з іншими людьми;
- ✓ організаційно-управлінський – включає якості, затребувані в контексті організаційних взаємин молодших командирів із підлеглими;
- ✓ перцептивно-лідерський – включає якості, які приписує лідеру група.

На наш погляд, блок якостей індивідуального рівня є основою, «фундаментом» для успішності становлення індивіда як лідера групи.

Таким чином, «лідер» – це ведучий, що йде попереду. Лідер – член групи, що має високий особистий статус, надає сильний вплив на думку та поведінку оточуючих його людей, членів будь-якого об'єднання, організації та виконує комплекс функцій. Лідерські якості, як інтегративна властивість

особистості, що проявляється в умінні визначити мету діяльності, організувати інших, в активності, ініціативності, у прагненні до творчості, до успіху, у здатності до творчості, допитливості, впевненості у собі, адекватності до самого себе, у доброзичливості, комунікативності, що визначають характер та результати діяльності, що спонукають до розвитку та саморозвитку, що активізують особистісний розвиток.

Відповідно до О.Романовського, «лідер» повинен мати такі особисті якості, як ініціативність, комунікабельність, активність і організаторські здібності. Саме ці показники були взяті за основу нашого дослідження та будуть діагностовані під час констатуючого та контрольного етапу експерименту (Романівський О., 2019).

Розглянувши поняття «лідер» та «лідерські якості» у психології, вважаємо за необхідне розкрити особливості розвитку лідерських якостей та їх прояви у дітей молодшого шкільного віку. Цьому питанню буде присвячено наступний параграф нашого дослідження.

1.3. Специфіка формування лідерських якостей в учнів молодшого шкільного віку

У психолого-педагогічній літературі обговорюється питання шляхів розвитку лідерських якостей особистості різних вікових етапах. Існує дві точки зору. Перша припускає, що лідером треба народитися, що навчання та виховання не відіграють жодної ролі. Друга думка полягає в тому, що і на вроджені здібності впливають умови життя та характер виховання.

Якими б природними задатками не була наділена від народження та чи інша людина, сформувати на їх основі певні здібності можна лише в діяльності. Тому щоб розвинути у дитини нову рису особистості, насамперед необхідно створити ситуацію, в якій дитина вперше пережила б відповідний

психічний стан, а потім цей стан закріпити, зробити стійкою рисою особистості. Тому для розвитку лідерського потенціалу дитини необхідно створити умови, що потребують прояву дитячої активності.

Роль успіху у розвитку особистості величезна. Успіх окрилює дитину, сприяє виробленню в неї ініціативи, впевненості у своїх силах.

Лідерські якості закладаються та спочатку виховуються в сім'ї та школі. Це актуалізує проблему вивчення виховного потенціалу сім'ї та школи у справі формування особистості дитини-лідера, оскільки сім'я та школа є інститутами, зацікавленими у вихованні лідерських якостей у дитини та здатними це здійснити, саме їх дії та роль багато в чому визначають особисті якості майбутнього лідера.

Найчастіше лідерські здібності помітні з дитинства. Дитина-лідер не чекатиме, що їй запропонують гру, заняття чи книгу, а почне діяти сама. Лідер помітний у всьому. Якщо дитина командує, наприклад, тільки вдома, а у навчальному закладі себе ніяк не виявляє, то, найімовірніше, це лише спосіб взаємодії з батьками, а не особистісна риса малюка.

Справжній лідер привертає увагу оточуючих не істериками. Він може зацікавити інших новою грою, інформацією, ідеєю. Дитина з такими здібностями допитлива, спостережлива, винахідлива. Вона аналізує побачене, почуте та прочитане, робить висновки та застосовує отриману інформацію в нових умовах.

Лідерські риси можуть закладатися та розвиватися у дитинстві. Але неможливо уявити малюка, в якому вони видно ще з колиски. Так, швидкість реакції та товариськість можуть бути закладені властивостями вищої нервової діяльності. Проте відсутність правильного виховання може дати їм розвинути у неправильному напрямку. Тому у розвитку лідерських якостей величезну роль відіграють усі – батьки, педагоги, найближче оточення та суспільство загалом.

У цьому віці у дітей необхідно виховувати прагнення того, щоб відбутися в житті та бути успішним. Важливим завданням педагогів та

батьків є створення особливого поля спільної з підлітком діяльності, конструктивних відносин із ним, відносин, об'єднаних спільною метою. Сучасні педагоги та батьки мають налаштуватися працювати сьогодні в аурі суб'єктивного світу дитини, засвоївши філософську формулу виховання: взаєморозуміння плюс взаємодію. Результатом такої роботи буде майбутній життєвий успіх дитини.

Коли ми запитуємо себе, якою має бути людина, яка може повести за собою інших, то бачимо, що спочатку на перший план стають психологічні характеристики сильної особистості, здатної стати обраною масою.

Проблема раннього виявлення та розвитку майбутніх лідерів протягом кількох десятиліть активно вивчається у педагогіці та психології. Дослідники відзначають значимість особистих взаємин у молодшому шкільному віці, оскільки саме вони визначають подальшу успішність дитини в дитячому, а потім і дорослому колективі.

На особливу увагу у питанні формування лідера заслуговує молодший шкільний вік. Інтерес до цього вікового етапу пояснюється тим, що саме в цей період становлення дитині відбувається подальше розширення діапазону спільних з іншими людьми дій. Активно розвиваються такі особистісні особливості, як організованість, позитивна мотивація, цілеспрямованість, підприємливість та ін.

У колективні відносини вперше дитина вступає у групі дитячого садка, саме в період дошкільного дитинства починають формуватися лідерські якості дитини. Малюк-лідер демонструє більш високий рівень загальної активності та зацікавленості у спілкуванні, грі, заняття та інші види діяльності. Інші діти приймають його як лідера, у групі поступово вибудовуються такі відносини, у яких встановлюється залежність від ведучого.

Кордони молодшого шкільного віку, що збігаються з періодом навчання в початковій школі, встановлюються від 6 до 10 років. У цей період відбувається фізичний та психофізіологічний розвиток дитини, що

забезпечує можливість систематичного навчання у школі. Початок навчання у школі веде до корінної зміни розвитку соціальної ситуації. Дитина стає «суспільним» суб'єктом і має тепер соціально значущі обов'язки, виконання яких отримує суспільну оцінку. Протягом молодшого шкільного віку починає складатися новий тип відносин із оточуючими людьми. Безумовний авторитет дорослого поступово втрачається і до кінця молодшого шкільного віку дедалі більше значення для дитини починають набувати однолітки, зростає роль дитячої спільноти.

Ведучою у молодшому шкільному віці стає навчальна діяльність. Вона визначає найважливіші зміни, які відбуваються у розвитку психіки дітей цього вікового етапу. У рамках навчальної діяльності складаються психологічні новоутворення, що характеризують найбільш значущі досягнення у розвитку молодших школярів та є фундаментом, що забезпечує розвиток на наступному віковому етапі. Поступово мотивація до навчальної діяльності, така сильна в першому класі, починає знижуватися до випуску з початкової школи. Це пов'язано і з тим, що дитина вже має завойовану громадську позицію і їй нічого досягати. Щоб цього не відбувалося, необхідно надати нову особисто значиму мотивацію навчальної діяльності. Провідна роль навчальної діяльності у процесі розвитку не виключає те, що молодший школяр активно включається й в інші види діяльності, під час яких удосконалюються і закріплюються його нові досягнення.

За Л.С.Виготським, з початком шкільного навчання мислення висувається до центру свідомої діяльності дитини. Розвиток словесно-логічного, міркуючого мислення, що відбувається під час засвоєння наукових знань, перебудовує й інші пізнавальні процеси: «пам'ять у тому віці стає мислячою, а сприйняття — думаючим» (Папучі В., 2018).

Протягом молодшого шкільного віку у розвитку уваги відбуваються суттєві зміни, йде інтенсивний розвиток усіх його властивостей: особливо різко (у 2 рази) збільшується обсяг уваги, підвищується його стійкість, розвиваються навички переключення та розподілу. До 9-10 років діти стають

здатними досить довго зберігати увагу та виконувати довільно задану програму дій.

У цьому віці відбувається поява іншого важливого новоутворення – довільної поведінки. Дитина стає самостійною, сама вибирає, як їй чинити у певних ситуаціях. У основі цього виду поведінки лежать моральні мотиви, які у цьому віці є переважаючими. Дитина вбирає у собі моральні цінності, намагається дотримуватися певних правил і законів. Часто це пов'язано з егоїстичними мотивами та бажаннями бути схваленим дорослим або зміцнити свою особистісну позицію в групі однолітків. Тобто їхня поведінка так чи інакше, пов'язана з основним мотивом, який домінує у цьому віці – мотивом досягнення лідерства. З формуванням у молодших школярів довільної поведінки тісно пов'язані такі новоутворення, як планування результатів та рефлексія. Дитина здатна оцінити свій вчинок з погляду його результатів і тим самим змінити свою поведінку, спланувати її відповідним чином. З'являється смислово-орієнтовна основа у вчинках, це тісно пов'язане з диференційованістю внутрішнього та зовнішнього життя.

Значну роль у встановленні моральних і розвитку дитячих інтересів відіграє вчитель, хоча ступінь їх успішності у цьому залежатиме від типу його стосунків з учнями. Інші дорослі теж займають важливе місце у житті дитини. У молодшому шкільному віці відбувається зростання-прагнення дітей до здобутків. Тому основним мотивом діяльності дитини на цьому віці є мотив досягнення успіху. Саме в цьому віці дитина переживає свою унікальність, вона усвідомлює себе особистістю, прагне досконалості.

Це знаходить своє відображення у всіх сферах життя дитини, у тому числі у взаємовідносинах з однолітками. Діти знаходять нові групові форми активності, занять. Вони намагаються спочатку вести себе так, як прийнято в цій групі, підкоряючись законам та правилам. Потім починається прагнення лідерства, до переваги серед однолітків. У цьому віці дружні стосунки інтенсивніші, але менш міцні. Діти навчаються вмінню набувати друзів та знаходити спільну мову з різними дітьми. Хоча передбачається, що здатність

до формування близьких дружніх відносин певною мірою визначається емоційними зв'язками, які встановилися в дитини протягом перших п'яти років його життя. Діти прагнуть до вдосконалення навичок тих видів діяльності, які прийняті та цінуються в привабливій для них компанії, щоб виділитися в її середовищі, досягти успіху.

У молодшому шкільному віці у дитини розвивається спрямованість на інших людей, що отримала своє вираження у соціальній поведінці облік їхніх інтересів. Здатність до співпереживання отримує свій розвиток в умовах шкільного навчання тому, що дитина бере участь у нових ділових відносинах, мимоволі вона змушена порівнювати себе з іншими дітьми – з їх успіхами, досягненнями, поведінкою, і дитина просто змушена вчитися розвивати свої здібності та якості.

Молодший шкільний вік – особливий період, під час якого розвиваються важливі якості особистості, що дозволяють дітям зробити крок у підліткове життя і надалі. Отже, емоційна сфера молодших школярів характеризується:

- 1) легкою чуйністю на події, що відбуваються, і забарвленістю сприйняття, уяви, розумової та фізичної діяльності емоціями;
- 2) безпосередністю та відвертістю вираження своїх переживань – радості, смутку, страху, задоволення чи невдоволення;
- 3) готовністю до афекту страху; у процесі навчальної діяльності страх дитина переживає як передчуття неприємностей, невдач, невпевненості у своїх силах, неможливість упоратися із завданням; школяр відчуває загрозу своєму статусу у класі, сім'ї;
- 4) великою емоційною нестійкістю, частою зміною настроїв (на загальному тлі життєрадісності, бадьорості, веселості, безтурботності), схильністю до короткочасних та бурхливих афектів;
- 5) емоціогенними факторами для молодших школярів є не тільки ігри та спілкування з однолітками, а й успіхи у навчанні та оцінка цих успіхів учителем та однокласниками;

б) свої та чужі емоції та почуття слабо усвідомлюються та розуміються (Жигайло Н., 2019).

Школярі молодших класів, як показано А. Мітлошем, легше розуміють емоції, що виникають у знайомих їм життєвих ситуаціях, але не можуть перевести емоційні переживання в слова. Краще різняться позитивні емоції, ніж негативні. Їм важко відрізнити страх від подиву. Невідомою виявляється для дітей емоція провини (Мітлош А., 2012).

У молодшому шкільному віці особливо яскраво помітна соціалізація емоційної сфери. У школярів проявляється захоплене ставлення до героїв, видатних спортсменів. У цьому віці починають формуватися любов до Батьківщини, почуття національної гордості, формується прихильність до товаришів.

У даний віковий період у дітей віком молодшого шкільного віку з'являється загальна спрямованість особистості, зацікавленість справами інших дітей, справами класу. Спочатку загальна спрямованість молодшого школяра виявляється лише у прагненні дитини до суспільства однолітків, у бажанні робити все спільно, робити те, що роблять інші.

Для виникнення та існування лідерства необхідно забезпечити збіг двох його сторін, пов'язаних із двоякістю природи лідерства. З одного боку, потреба дитячої спільноти у різноманітних лідерах, з іншого – особистісні особливості дитини: її схильності, мотивація, характер, потреба у самоствердженні. Під час збігу формується лідерська позиція дитини, з'являється ефективний лідер. При розбіжності з'являється формальний лідер, або руйнується система лідерства.

Згідно з дослідженнями психологів, якщо запитати у дітей: «Хто у Вашому класі лідер?», то дуже часто обирають дитину, яка завжди цікавиться оточуючими, прагне в усьому брати участь і керувати, однак, вона може не мати особливих талантів у сфері навчання. З цього можна зробити висновок, що лідерські якості у дітей не завжди йдуть пліч-о-пліч з старанністю.

Молодшого школяра – лідера можна охарактеризувати за такими ознаками:

1. Приналежність до групи: лідер – саме член групи, він «всередині», а чи не «над» групою.

2. Положення, яке займає дитина у класі: лідер має авторитет, у нього високий статус.

3. Норми та ціннісні орієнтації лідера та групи збігаються, лідер найбільш повно відображає та виражає інтереси групи.

4. Здатність лідера впливати на групу: впливати на поведінку та свідомість членів групи.

5. Джерело висування лідера групи – система особистих взаємин, у яких проявляється лідер (Семенов А., 2014).

Узагальнений результат дослідження показав, що лідерство слід розглядати як сукупність неповторних рис особистості: фізіологічних, емоційних, інтелектуальних. Однак дитина може стати лідером у класі, перевершуючи інших, хоча б в одній з цих якостей.

Розглянуті типи лідерів відрізняє особиста ініціатива у прийнятті рішення стати на чолі інших. Це діти, здатні без сторонньої допомоги брати ініціативу в свої руки. Характерно, що у початковій школі рідко зустрічається особиста ініціатива дітей та самостійне прийняття ними рішення діяти. Причин цього кілька:

- ✓ по-перше, учні початкової школи дуже орієнтовані думку педагога;
- ✓ по-друге, випереджальна ініціатива педагогів, страх негативної оцінки з боку оточуючих, невміння реалізувати задумане знижують особисту ініціативу.

Діяльність молодших школярів характеризується такими критеріями їхньої лідерської позиції:

- ✓ постійно активна, самостійна, особистісно-ініціативна;
- ✓ постійно активна, самостійна, особистісно-неініціативна;
- ✓ постійно активна, несамотійна, особистісно-неініціативна;

- ✓ ситуаційно активна, самостійна, особистісно-ініціативна;
  - ✓ ситуаційно активна, несамостійна, неініціативна;
  - ✓ ситуаційно активна, делегована (несамостійна, неініціативна)
- (Сушик Н., 2013).

Таким чином, діти молодшого шкільного віку, які мають лідерські якості, самореалізуються досить різноманітно. Це зумовлено особливостями особистості самої дитини; виховним середовищем, створюваним в класі, в соціумі, установками вчителя, сім'ї, іншими зовнішніми обставинами.

Молодший шкільний вік є найвідповідальнішим етапом шкільного дитинства. Основні досягнення цього віку зумовлені провідним характером навчальної діяльності і є багато в чому визначальними для наступних років навчання: до кінця молодшого шкільного віку дитина повинна хотіти вчитися, вміти вчитися та вірити у свої сили. Повноцінне проживання цього віку, його позитивні придбання є необхідною основою, на якій вибудовується подальший розвиток дитини як активного суб'єкта знань та діяльності. Тому необхідно починати формувати лідерські якості у дітей із молодшого шкільного віку та знати особливості цього формування.

Висновки до першого розділу

Прогресивний розвиток нашого суспільства передбачає наявність особистостей, які мають нестандартне мислення, творчу уяву, неабиякі лідерські якості, демократичну культуру, які не бояться брати відповідальність у вирішенні економічних, політологічних і культурологічних завдань. Тема розвитку лідерських якостей підлітків у світі

стає дедалі актуальною, оскільки від цього залежить формування особистості та активної життєвої позиції.

Вимоги, що ставляться суспільством до підростаючого покоління, мають на увазі наявність лідерських якостей, оскільки від цього залежить не тільки ефективне керівництво промисловими та громадськими підприємствами, а й успішне управління тими, хто працюватиме на них. Це є одним із державних завдань.

Лідерські якості є вродженими або набуваються в процесі становлення особистості людини – привід для суперечок серед фахівців. Незважаючи на відсутність однозначної відповіді на це питання психологічні проблеми лідерства, у тому числі формування та розвитку лідерських якостей особистості привертають увагу багатьох вчених.

У вирішенні завдань соціального становлення особистості велике значення має стимулювання лідерства. Через лідерів реалізується управлінський механізм, саме лідери займають ключові позиції в органах шкільного самоврядування, молодіжних та громадських організаціях. У зв'язку з цим особливої важливості набуває вивчення лідерських якостей молодших школярів, оскільки саме у цьому віці закладаються та формуються основи лідерського потенціалу, який згодом розкриється у дорослому житті.

У даному параграфі, на основі аналізу психолого-педагогічної літератури, нами були піддані порівняльному аналізу основні теорії лідерства, висвітлено зарубіжні та вітчизняні дослідження цієї проблеми, підкреслено деяку відокремленість становлення поглядів на проблему лідерства у вітчизняній та зарубіжній психології, що призвело до відмінностей у підходах до явища, що вивчається.

Лідерські якості молодших школярів визначаються як сукупність певних властивостей, рис, що дозволяють члену дитячого колективу виділитися у справі і приймати відповідальні рішення у важливих для групи ситуаціях. Формування у молодших школярів лідерських якостей – це актуальна психолого-педагогічна проблема, вирішення якої відбувається

через включення учнів у різні види діяльності (навчальну, трудову, спортивну, ігрову та ін), в процесі яких молодші школярі навчаються працювати в колективі, висловлювати свою думку, слухати та чути інших, у них формується відповідальність, активність, ініціативність, товариськість, організованість та інші позитивні якості.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

2.1 Критерії, показники та рівні сформованості лідерських якостей в учнів молодшого шкільного віку

На думку вчених, що досліджують лідерство, лідерів можна відшукати на всіх рівнях практичної діяльності. Наполеон Хілл писав, що людина, яка вирішила здобути успіх, повинна починати з того місця, де вона знаходиться в даний момент, використовуючи ті засоби, які знаходяться в її розпорядженні, і тоді вона може здобути все, що їй необхідно і більше, в процесі своєї діяльності. На нашу думку, такі слова вдало підкреслюють приклад поведінки особистості-лідера та свідчать про сформованість лідерської позиції. Така лідерська позиція має свої структурні компоненти, проте вчені у своїх поглядах розділилися у їх визначенні.

Р. Лорд виділяє наступні структурні компоненти:

- ✓ поведінка лідера
- ✓ уявлення про лідерство
- ✓ соціальний вплив

На думку О.Хмизової, такими компонентами є:

- ✓ когнітивний,
- ✓ мотиваційно-емоційний
- ✓ діяльнісно-поведінковий.

У своєму дослідженні ми опираємося на визначення О. Хмизової і допускаємо, що окреслені структурні компоненти є раціональними.

Що стосується критеріїв та показників розвитку лідерських якостей у дітей молодшого шкільного віку, то вони подані нами у таблиці.

Таблиця 2.1.

Критерії та показники розвитку лідерських якостей у молодших школярів

	Компоненти та критерії	Показники
1.	Когнітивний компонент (здатність до самоаналізу власної лідерської позиції)	обізнаність із ключовими досліджуваними поняттями, самохарактеристика особистісних якостей, усвідомлення причин успіху/невдачі в досягненні мети діяльності, аутосоціометричний статус
2.	Мотиваційно-емоційний компонент (соціальна спрямованість особистості)	мотивація лідерства, моральний вектор спрямованості, самооцінка, ціннісні орієнтації
3.	Діяльнісно-поведінковий компонент (соціальна активність)	інтенсивність вияву позиції, стиль лідерства, рівень домагань, соціометричний статус

Нами було виділено рівні сформованості лідерських якостей молодших школярів відповідно до того, на якому вони сформовані: високий, середній та низький рівні. Рівні та їх критерії подані нами у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Рівні та показники сформованості лідерських якостей молодших школярів

	Рівні	Критерії
1.	Низький рівень	<ul style="list-style-type: none"> ✓ дитина не має чітких уявлень про лідерство; ✓ у дитини відсутні певні мотиви та потреби бути лідером; ✓ дитина займає пасивну позицію у класі.
2.	Середній рівень	<ul style="list-style-type: none"> ✓ дитина має елементарні уявлення про лідерство; ✓ у дитини помітно проявляються певні мотиви та потреби до лідерства; ✓ дитина ситуативно займає активну позицію в класі.

3.	Високий рівень	<ul style="list-style-type: none"> ✓ дитина знає про себе та інших, про лідерство і лідерів, про лідерські вміння, навички, переконання; ✓ у дитини чітко виражені мотиви, потреби, емоції та ціннісні ставлення до лідерства; ✓ дитина займає позитивну позицію в класі і її дії, вчинки відповідають лідерській поведінці.
----	----------------	---

Отже, вчитель зобов'язаний періодично перевіряти рівні сформованості лідерських якостей у дітей молодшого шкільного віку, звертаючи увагу на критерії. Позаяк для того, щоб молодші школярів були успішними у майбутньому дорослому житті, вони повинні мати високий рівень сформованості лідерських якостей уже у молодшому шкільному віці.

2.2 Емпіричне дослідження рівня сформованості лідерських якостей у молодших школярів

Констатувальний експеримент ми проводили на базі Чернівецького ліцею №13 Чернівецької міської ради (м. Чернівці). У емпіричному експерименті взяли участь 25 учнів (3-го класу).

На початку експериментального дослідження нами було поставлено наступні завдання:

- ✓ діагностувати рівень сформованості лідерських якостей у дітей молодшого шкільного віку на основі результатів емпіричного дослідження;
- ✓ обґрунтувати організаційно-педагогічні умови ефективності процесу формування лідерських якостей у молодших школярів.

У процесі вибору діагностувальних методик нами були враховано вікові та індивідуальні особливості дітей молодшого шкільного віку,

специфіка формування лідерських якостей у дітей заявленого віку та можливості впливу зовнішніх факторів на результати дослідження.

У процесі дослідження нами були використані наступні методики:

- ✓ методика «Сходинки» (за авторства В.Щур) (див.додаток А), яка надала можливість нам з'ясувати наявність системи уявлень учнів про те, як вони оцінюють себе самі, як, на їхню думку, їх оцінюють однокласники, і як поєднуються дані уявлення між собою;
- ✓ методика «Я – Лідер» (за авторства М. Рожков) (див.додаток Б), яка була нами модифікована і надала можливість з'ясувати рівень прояву лідерських якостей молодших школярів;
- ✓ тест «Я – Лідер» (автор Д.Волківська), який теж був нами модифікований (див.додаток В) і допоміг діагностувати лідерські здібності молодших школярів.

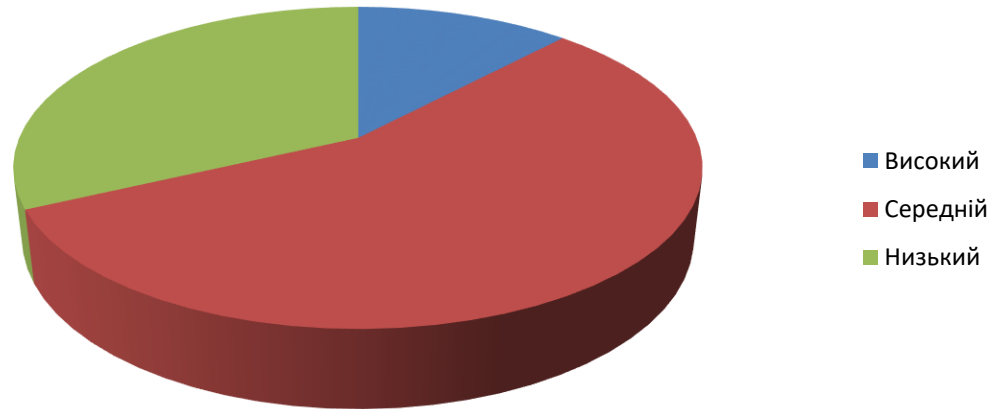
З метою діагностики змістового компонента сформованих лідерських якостей нами була проведена відкрита анкета (зміст та характеристика подані у додатку Г), за допомогою якої ми мали змогу з'ясувати рівень розуміння молодшими школярами сутності понять «лідерська позиція», «лідерські якості» та наявність інтересу до їх формування.

Правильну повну відповідь дали 12% школярів; правильну неповну відповідь дали 56% респондентів. Дали неправильну або відповідь взагалі була відсутня в анкетах 32% опитаних.

У процесі визначення рівнів когнітивного компонента щодо сформованості лідерських якостей молодших школярів нами було також враховано наступні позиції: правильна повна відповідь прирівнювалася до високого рівня сформованості когнітивного компонента; правильна неповна відповідь – середньому рівню; неправильна відповідь прирівнювалася до низького рівня сформованості знань. Узагальнені дані щодо рівня сформованості знань стосовно процесу формування лідерських якостей представлені на рис. 2.3.

Рис.2.3. Рівні когнітивного компонента щодо сформованості лідерських якостей молодших школярів

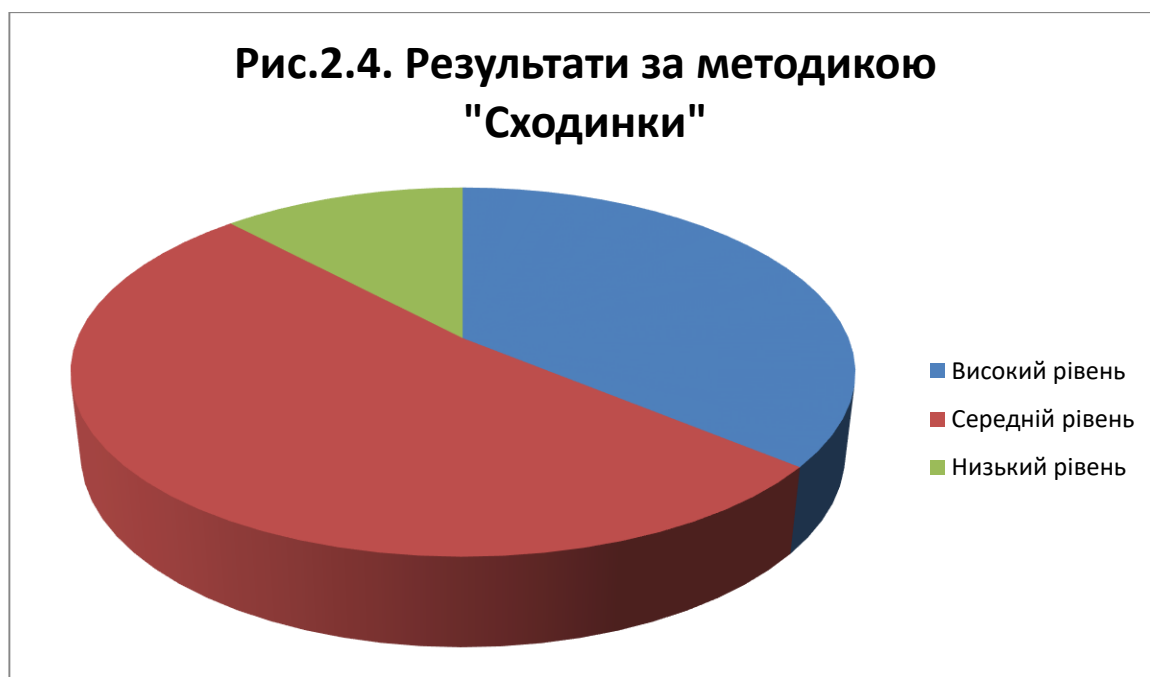
Отже, на основі отриманих числових даних, ми мали можливість стверджувати, що молодші школярі у своїй більшості не володіють повними знаннями щодо усвідомлення сутності понять «лідерська позиція», «лідерські якості» та не зовсім володіють способами їх формування.

Відповідно до даних когнітивного компонента високим рівнем володіють 12% респондентів, середній рівень мають 56% опитаних учнів, низький рівень зафіксовано у 32%учнів.

З метою виявлення наявності системи уявлень учнів про те, як вони здійснюють самооцінку, як, на їхню думку, оцінюють їх інші люди і як поєднуються ці сприймання між собою, нами була проведена методика «Сходинок».

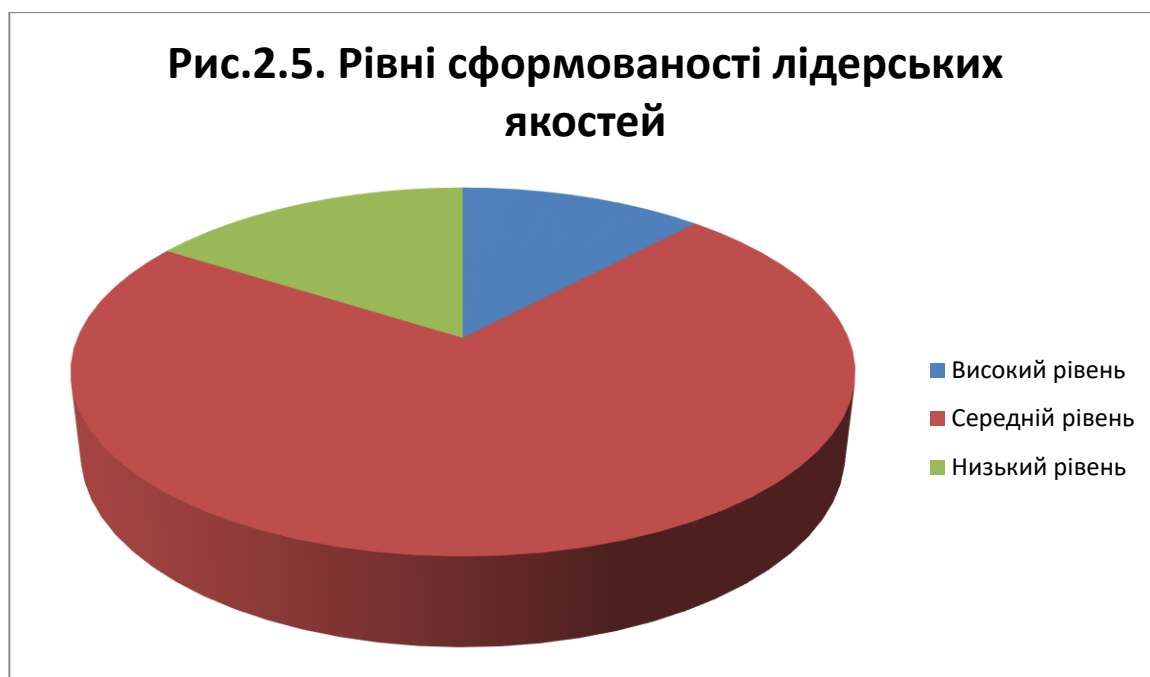
Кожен учень отримав картку із зображенням сходинок і ставив позначку там, де він би розмістив себе, беручи до уваги те, що на трьох верхніх сходинках зазвичай опиняються хороші школярі: розумні, добрі, сильні, слухняні, тобто чим вище, тим кращі (показати сходинку: «хороші», «дуже хороші», «найкращі»). А на трьох нижніх сходинках опиняться погані діти – чим нижче, тим гірші («погані», «дуже погані», «найгірші»). На

середній сходинці діти не погані і не хороші. Узагальнені результати за даною методикою представлені нами на рис.2.4.

Отже, ми прирівняли дітей, які володіють малою кількістю позитивних якостей, до низького рівня, середню сходинку – до середнього рівня та дітей, які наділені найбільшою кількістю позитивних якостей – до високого рівня. І виявили, що більше половини учнів (52%), мають середній рівень розвитку лідерських якостей, що засвідчує те, що у школярів наявні елементарні уявлення про лідерство, що у них слабо розкриваються певні мотиви та потреби до лідерства, і такі учні час від часу, тобто ситуативно, займають активну дієву позицію у колективі класу.

З метою діагностики рівня прояву лідерських якостей у молодших школярів нами була проведена модифікована методика «Я – Лідер», яка надала нам можливість обрахувати рівень прояву лідерських якостей у молодших школярів. Завдання учнів полягало у тому, що вони повинні були давати коротку відповідь на поставлені запитання, тобто «так» або «ні». Результати даної методики представлено на рис.2.5.

За результатами нами було визначено: 12% школярів – це діти-лідери, які знають про себе та інших, про лідерство і лідерів, про лідерські вміння та навички. Ці учні мають чітко сформульовані мотиви, потреби, емоції та ціннісні ставлення до лідерства, вони займають схвальну позицію серед учнів класу, їх дії і вчинки відповідають лідерській поведінці.

72% респондентів становлять учні, у яких лідерські якості виявляються на середньому рівні. Тобто це діти, які володіють елементарними уявленнями про лідерів та лідерство, в них відчутно виявляються певні мотиви до лідерства, вони ситуативно, тобто час від часу, можуть займати схвальну позицію серед учнів класу.

16% опитаних становлять учні, у яких лідерські якості виявляються на низькому рівні. Це засвідчує те, що школярів не володіють чіткими уявленнями про лідерство, вони не мають певних мотивів та потреб бути лідерами, відповідно, переважно вони завжди займають пасивну позицію серед учнів класу.

Отже, за результатами проведеного емпіричного дослідження, нами було зроблено наступні висновки. У класі є різні учні, тобто діти, в яких спостерігаються різні рівні сформованості лідерських якостей. Проте,

переважна більшість респондентів, тобто 60 % від загальної кількості учнів класу – це школярів, в яких лідерські якості проявляються на середньому рівні. Звичайно, що у класі є і учні-лідери, яких є лише 12%, що у кількісному відношенні становить 3 учні.

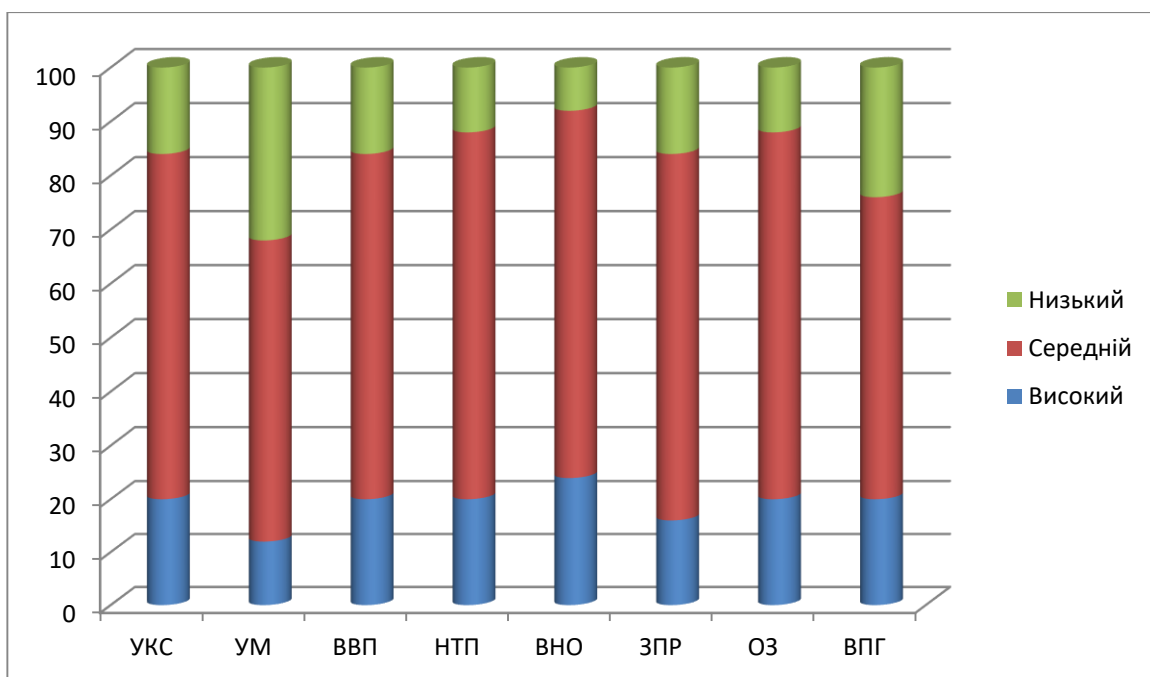
З метою діагностики лідерських здібностей нами було проведено тест «Я – Лідер». Школярам були запропоновані твердження, з якими вони мали погодитися, частково погодитися, не погодитися взагалі, або частково не погодитися. Свою позицію потрібно було оцінити у балах (див.додаток В)

Таблиця 2.6

Рівень прояву лідерських здібностей молодших школярів

Сформовані уміння	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Уміння керувати собою (УКС)	16%	64%	20%
Усвідомлення мети (знаю, чого хочу) (УМ)	32%	56%	12%
Вміння вирішувати проблеми (ВВП)	16%	64%	20%
Наявність творчого підходу (НТП)	12%	68	20%
Вплив на оточуючих (ВНО)	8%	68%	24%
Знання правил організаторської роботи (ЗПР)	16%	68%	16%
Організаторські здібності (ОЗ)	12%	68%	20%
Вміння працювати з групою. (ВПГ)	24%	56%	20%

Отже, ми можемо зробити наступні висновки щодо рівня прояву лідерських якостей у молодших школярів (див.рис. 2.7.).

Рис.2.7. Рівні прояву лідерських якостей у молодших школярів

Отже, в результаті проведеного емпіричного дослідження ми дійшли до наступних висновків. Частина лідерських якостей в учнів розвинена на високому рівні, а частина розвинена на середньому та низькому рівнях. Тобто, можна припустити, що у роботі вчителя існують деяку прогалини, адже були виявлені якості, які недорозвинені саме через недостатню системну роботу з формування у молодших школярів лідерських якостей, браку науково обґрунтованої методики формування лідерських якостей у дітей молодшого шкільного віку. Саме тому, ми вважаємо доречним, насамперед, обґрунтувати організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей у молодших школярів.

2.3. Обґрунтування організаційно-педагогічних умов формування лідерських якостей молодших школярів в умовах Нової української школи

Для успішного розвитку лідерських якостей молодших школярів необхідно визначити організаційно-педагогічні умови, які сприятимуть цьому процесу.

Поняття «педагогічні умови» викликає велику кількість суперечок серед дослідників і щодо змісту та з питань доцільності його використання. Аналізу педагогічних умов у педагогіці приділяється багато уваги.

Для нашого дослідження найбільш значущим є таке визначення організаційно-педагогічних умов: під організаційно-педагогічними умовами у межах нашого дослідження ми розуміємо обставини чи обстановку, спеціально створені педагогами у розвиток лідерських якостей молодших школярів, які передбачають досягнення заданого результату.

На основі аналізу результатів проведеного експериментального дослідження нами було обґрунтовано організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей у дітей молодшого шкільного віку, а саме:

- ✓ побудова освітнього процесу на засадах партнерської взаємодії з метою формування лідерських якостей у молодших школярів;
- ✓ формування лідерських якостей молодших школярів засобами позакласної роботи;
- ✓ розвиток емоційного інтелекту як засобу формування лідерських якостей молодших школярів.

2.3.1. Побудова освітнього процесу на засадах партнерської взаємодії з метою формування лідерських якостей у молодших школярів

У сучасному світі успіх кожної людини залежить від її компетенцій та певних якостей, необхідних для швидкого прийняття рішень, розвитку умінь аналізувати інформацію, соціальної активності, досягнення максимального результату в будь-якому виді діяльності, постійної самоосвіти та здатності ризикувати. Ці якості допомагають розвиватися людині і як наслідок розвиватися навколишньої дійсності. Люди з такими якостями вважаються лідерами.

Шкільний вік є тривалим періодом у розвитку особистості людини, коли з'являється потреба у самоствердженні та самореалізації, тим самим прояви себе як лідер. Кожен учень має певний потенціал і особистісні характеристики, які педагогам і батькам необхідно правильно розвивати, щоб у дітей сформувалися своє бачення світу, своя індивідуальність, свої основи лідерства, які закладаються у молодшому шкільному віці.

Молодший шкільний вік – особливий самоцінний період життя, в якому розвиваються важливі особисті якості, що дозволяють дітям вступати в майбутнє життя. У цьому віці школярі мають найбільші резерви розвитку. Провідною діяльністю дітей стає навчальна, що визначає основні зміни у їхній пізнавальній сфері. Коли дитина вступає до школи, то під впливом навчання відбувається перебудова всіх її свідомих процесів, набуття нею якостей, властивих дорослій людині. Діти опиняються у цілком нових для них видів діяльності, стаючи учасниками системи міжособистісних відносин. У дітей цього віку легше формувати потрібні для лідера якості.

Якщо при вступі до школи дитина виявляється лідером, то вона може характеризуватись такими основними ознаками:

- ✓ приналежність до групи: лідер є членом групи, він «всередині», а не «над» групою;

- ✓ становище, яке дитина займає в класі: лідер має авторитет, у нього високий статус.

Для виникнення та існування лідерства необхідно забезпечити, по-перше, потребу дитячої спільноти у різнорідних лідерах і, по-друге, враховувати особистісні особливості дитини: її схильність, мотивацію, характер, потребу у самоствердженні. Якщо ці дві умови збігаються, формується лідерська позиція дитини, з'являється ефективний лідер. Якщо ні, то з'являється формальний лідер чи система лідерства руйнується. Поставивши запитання учням: «Хто є лідером у вашому класі?», часто можна почути про учня, який завжди зацікавлений в інших, прагне брати участь і керувати в усьому, але не володіє, наприклад, особливими талантами у навчанні чи дисципліні. Дане явище вказує на те, що лідерські якості у дітей не завжди йдуть пліч-о-пліч із старанністю. Досвідчений педагог зрозуміє це і щось може зробити, а вчитель з невеликим досвідом зарахує дитину до списку хуліганів та галасливих людей. Крім того, незалежність, властива дитині-«керівнику», дуже часто виявляється для педагогів проблемою для взаєморозуміння.

У рамках нашого дослідження ми спробували відповісти на запитання: «Як вчителю розвивати лідерські якості у молодших школярів, необхідних для подальшого розвитку їхньої особистості?».

Ми спробували запропонувати рекомендації, спрямовані на розвиток лідерських якостей молодших школярів. Отже:

1. Запобігання проблемам, з якими може зіткнутися дитина-лідер:

а) завищена самооцінка. Педагогу бажано пам'ятати про розумну похвалу та критику, вчити дітей правильно сприймати невдачі, не створювати з цієї дитини кумира для інших;

б) вступ до нового колективу. Буває так, що дитина з лідерськими задатками приходить у новий колектив однолітків, у якому вже визначено свою структуру і вона не може розкритися в нових умовах. Педагог може

допомогти дитині заново надихнутись та проявити свої лідерські якості. Наприклад, за допомогою оповідань про великих людей лідерів;

в) негативний лідер. Лідер може бути як позитивним, так і негативним. Якщо такий лідер стає на чолі класного колективу, то з дисципліною та організованістю можна попрощатися. Педагогу та іншим дорослим потрібно налагодити позитивні взаємини з лідером, спрямовувати його енергію в позитивне русло і вже через нього впливати на колектив. Наприклад, за допомогою різних додаткових занять, секцій та гуртків;

г) несформованість окремих лідерських якостей. Дитина може мати риси лідера, але при цьому може бути погано вихована, мати слабкі ораторські здібності або бути неорганізованою. Педагогу рекомендується проведення тренінгів на різні теми, використання методів та форм роботи, спрямованої на підвищення рівня лідерських якостей дітей. Наприклад, можна адаптувати тренінг з лідерства «На крок уперед!» І.Большакової.

2. Забезпечення позитивного середовища, що впливає на емоційний стан молодших школярів.

Педагогу бажано вибрати демократичний стиль спілкування з дітьми, який дозволить виявляти належну активність, самостійність дитини.

Форми та методи роботи, що сприяють даній рекомендації:

а) позакласні заходи;

б) ігри та вправи. Ігрові технології допомагають тренувати пам'ять, здобути нові знання та вміння, розвивають мислення та стимулюють розумову діяльність. Дидактичні ігри допоможуть дитині проявляти себе та свої особисті якості, оскільки вони розвивають у дитини мислення, уяву, дають психологічну стійкість і служать для згуртування дитячого колективу.

3. Спілкування з батьками щодо розвитку лідерських якостей дітей у домашніх умовах.

Батьки повинні розуміти, що розвиток лідерських якостей у дитини є гарантією їхнього прекрасного майбутнього. Рідним і близьким людям дітей рекомендується показувати на власному прикладі вміння спілкуватися з

оточуючими, намагатися створювати сприятливе середовище для розвитку лідерських якостей: заохочувати дитину, слухати її, поважати і, звичайно, любити.

Педагогу бажано якнайчастіше проводити збори з батьками, проводити розмови індивідуально. Наприклад, темами зборів можуть бути: «Моя дитина – лідер», «Майбутнє дітей», «Почни з себе» і т.д.

4. Організація шкільного чи внутрішньокласного самоврядування.

Самоврядування є одним із прийомів розвитку лідерських якостей у шкільному середовищі. У ході самоврядування учні самі організовують свою діяльність, керують нею, здійснюють оцінку та контроль. Такий прийом надає великі можливості для розвитку та реалізації лідерських якостей.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку освіти педагогу необхідно сприяти індивідуальному розвитку особистості кожному з дітей колективу та враховувати певні рекомендації, спрямовані на підвищення рівня лідерських якостей у молодших школярів.

2.3.2. Формування лідерських якостей молодших школярів засобами позакласної роботи

Формування лідерів не стихійний процес, його можна і потрібно «організувати», і це можна і потрібно робити в процесі навчання та виховання, де сама людина була б активним учасником, суб'єктом власного становлення. Поряд із навчальною діяльністю здійснюється трудова, естетична, ігрова, спортивна та інші види діяльності. Молодші школярі у процесі навчання отримують постійні доручення, граючи різні ролі у класі: виконання домашнього завдання, чергування у класі, підготовка до заходу, вибори в актив класу і виконання своїх обов'язків. Таким чином, серед дітей виділяються найпрацездатніші, які все встигають, учні. Вони зазвичай

входять у ядро колективу, здійснюючи як управління класом, так і його лідерами.

Так само у прояві лідерських якостей важливу роль відіграє позаурочна діяльність. Позаурочна діяльність школярів – поняття, що об'єднує всі види діяльності школярів (крім навчальної), в яких можливе та доцільне вирішення завдань їх виховання та соціалізації.

Розглянемо докладно, що таке позаурочна робота. Терміном «позакласна робота» найчастіше позначається виховна робота, що проводиться класними керівниками та вчителями-предметниками з учнями своєї школи. Термін «позаурочна робота» означає виховну роботу, що здійснюється спеціальними позашкільними установами. Ці поняття часто зливаються і поєднуються в одне поняття «позашкільна робота». Терміни «позаурочна» і «позанавчальна виховна робота» можна розглядати як найбільш широкі і до того ж синонімічні, що охоплюють всі види та форми виховної роботи з учнями, які проводяться за межами уроку або навчального часу.

Саме у позаурочній роботі можна успішно культивувати у дітей багато якостей, причиною цього є не пов'язаність педагога жорсткими тимчасовими та плановими рамками. Будучи органічно пов'язаною з навчальною діяльністю, позаурочна робота, на відміну від неї, будується за принципом добровільності і дозволяє стирати рамки «вчитель» - «учень» відкриваючи можливість дій для вчителя щодо формування лідерських якостей.

Будь-який вид занять, куди включається учень, має громадську спрямованість, учень займається справою, що потрібно і корисно. Необхідна опора на ініціативу та самодіяльність, особливо в умовах організації будь-яких справ у школі, де вчителі все ще багато намагаються зробити за дітей. Якщо цей принцип реалізується, то будь-яка справа чи захід сприймається школярами так, ніби він виник за їхньою ініціативою, навіть якщо він і був підказаний старшими. Бажано, щоб учні були залучені до активної, у тому числі пошукової діяльності, пов'язаної з розшуком необхідних матеріалів.

Позаурочна робота має будуватися лише з принципів розважальності, проте бажано, щоб у ній були присутні елементи гри. Успіху позаурочної виховної роботи сприяє чітка організація, дотримання розкладу занять чи намічених термінів.

У позаурочній діяльності для розкриття лідерських якостей та потенціалу дитини важливу роль відіграє такий вид діяльності, як учнівське самоврядування. Досвід самоврядування настільки ранньої щаблі освіти у чистому вигляді слабо представлений в українській практиці і мало вивчений у науці.

Залишається лише одна складність – не так багато педагогів, здатні «делегувати повноваження» молодшому школяру і «дозволити» йому самому приймати рішення, тоді як це гостро необхідно дитині, що дорослішає. Необхідність цього ми виявили у дослідника дитячої обдарованості сучасних психологів, які вважають, що участь в учнівському самоврядуванні дає можливість молодшому школяру пробувати себе у засвоєнні навичок управління, розвитку своїх лідерських якостей та організаторських здібностей.

Переваги учнівського самоврядування стають очевидними за перших спроб «поділитися повноваженнями» з дітьми. Вчитель пропонує вибрати справу, розділитись на групи, розробити, реалізувати її. З'являється зацікавленість. Усі учні включені у процес. Саме так, за допомогою педагога дитина знайомиться з першими навичками самоврядування.

До молодшого шкільного віку дитина багато чого досягла в міжособистісних відносинах: вона орієнтується в сімейно-родинних зв'язках, вміє будувати відносини з дорослими та однолітками.

Важливою умовою реалізації будь-якої лідерської програми є педагогічне стимулювання лідерства, під якою мається на увазі педагогічна організація мотивують умов діяльності, спрямована на включення особистості у соціально-значущі відносини з позиції лідера.

Компоненти педагогічного стимулювання лідерства можуть бути безпосередніми та опосередкованими:

1. Діагностичний компонент. Передбачається, що особистість приймає, усвідомлює та інтеріоризує позицію лідерства. Тому педагог повинен забезпечити для дитини формування певного комплексу знань про себе, інших, психології відносин (тут дуже доречні різні тести, тренінги тощо).

2. Емоційний компонент. Діяльність педагога спрямована на пробудження самоствердження, соціальної відповідальності, громадянського обов'язку та приведення в дію вольових механізмів особистості.

3. Перцептивно-груповий механізм. Вплив педагога особистість через коригування міжособистісних взаємин у групах різних рівнів розвитку.

4. Діяльнісний компонент – включення молодших школярів у різні види діяльності, що дозволяє виявляти лідерські нахили особистості, реалізувати її лідерський потенціал. цінними є ділові ігри, тренінги, біржі ідей, практичні заняття, організаторська діяльність.

У зв'язку з цим можна виділити педагогічні умови формування лідерства в дитячому колективі:

1. Забезпечення різноманіття діяльності, до якої входить дитина: у будь-якій діяльності висувається свій лідер.

2. Створення самоврядування, яке може бути джерелом різних видів діяльності, фактором, що допомагає розвитку колективу та окремої особистості в колективі.

3. Створення умови для навчання у різних формах, як основного виду діяльності (може бути джерелом появи лідерів), через використання тренінгових занять;

4. Формування колективу, так як розвинений колектив має величезну виховну силу, має здатність бачити в кожній дитині особистість, дозволяє їй розкритися.

Таким чином, знаючи хто такий лідер, його основні риси та функції ми можемо визначити шляхи розвитку лідерських якостей у системі шкільної

освіти. Однією з таких умов є активне використання тренігових занять у позанавчальній діяльності, які сприятимуть формуванню у дітей лідерських якостей.

2.3.3. Розвиток емоційного інтелекту як засобу формування лідерських якостей молодших школярів

Сьогодні і вчителі, і батьки по всьому світу прагнуть виростити генія з ранніх років. Вони розвивають розумові можливості малюка, але при цьому мало уваги звертають на емоції. Хоча, на думку деяких дослідників, емоційний інтелект (EQ) більше визначає успішність людини у житті, ніж IQ.

Підприємницькі ж навички сприяють формуванню впевненості у собі та допомагають дитині вправно долати життєві труднощі.

Емоційний інтелект – це здатність розуміти свої почуття та почуття інших людей, вміння справлятися з негативними емоціями. Розвинений EQ у дитини допомагає їй конструктивно вирішувати складні завдання та успішно виходити з конфліктних ситуацій.

Маючи емоційний інтелект, дитина може досягти високих результатів, а якщо на шляху зустрічаються перепони, вона легко долає їх, спираючись на свої сильні сторони.

Нами були запропоновані рекомендації вчителям і батькам, які сприятимуть формуванню лідерських якостей учнів початкової школи засобами емоційного інтелекту.

1. Підвищуйте свій EQ. Щоб розвинути емоційний інтелект у дитини, їй потрібен провідник – дорослий, який на своєму прикладі покаже, як важливо розуміти емоції інших людей та співпереживати їм. Якщо вчителі чи батьки не можуть інтерпретувати свої почуття і не розуміють, що відбувається з ними, то їм буде складно сформувати у дитини правильне сприйняття світу.

2. Говоріть з дитиною про те, що з нею відбувається. Спробуйте поспостерігати за нею і вимовляйте вголос назви емоцій, які відчуває дитина.

Наприклад:

- ✓ Я бачу, що тобі сумно.
- ✓ Ти зараз злишся, як справжній лев.
- ✓ Я радий (а), що ти веселишся.

Наголошуючи на емоціях дитини, не забувайте про себе – ви її орієнтир. Говоріть учням те, що хвилює вас зараз. Наприклад:

- ✓ Я злюся, коли мене не чують.
- ✓ Я дуже тішуся, коли отримую такі повідомлення.
- ✓ Я пишаюся собою, коли допомагаю іншим.

3. Грайте з дитиною і дивіться мультсеріали, що розвивають. Програйте з дітьми різні ситуації із життя або покажіть їх з прикладу тематичних мультсеріалів.

Наприклад, в анімаційному шоу «Нелла, відважна принцеса» (телеканал Nick Jr.), головна героїня, восьмирічна дівчинка, поєднує крихкість і ніжність із мужністю та рішучістю.

Ці якості допомагають їй долати всілякі труднощі, з якими стикається, захищаючи своє королівство від різних нападів.

На прикладі цього мультсеріалу дитині можна показати, наскільки важливо не боятися бути собою, розвивати в собі впевненість, доброту і сміливість.

Необхідно промовляти почуття героїв ігор та мультсеріалів, називати їх. Запитувати у дитини про емоції, які вона відчуває, спостерігаючи за сюжетом, що відбувається.

4. Розвивайте дитину фізично. Будь-який спорт допомагає почуватися спритним та впевненим, а також розвиває дисципліну. Необхідно вибрати разом із дитиною те, що буде їй цікаво: танці, фігурне катання, футбол, хокей тощо. Головне, щоб ваше рішення було взаємним – не потрібно наполягати на тому варіанті, який видається вам найбільш підходящим.

5. Приймайте дитину безумовно. Любов і прийняття дитини такою, якою вона є, багато в чому впливають на її щасливе та успішне життя.

Діти, яких безумовно приймають батьки і вірять у їхній успіх, почуваються набагато впевненіше і не бояться ризикувати, добиватися поставленої мети.

6. Розвивайте творче мислення. Необхідно міркувати разом із дитиною над складною ситуацією: обговорювати обставини, знаходити разом можливі виходи з неї. Грайте у асоціації. Нехай дитина спробує назвати якнайбільше асоціацій з тим чи іншим словом.

7. Показуйте особисті приклади подолання важких ситуацій, з яких ви гідно вийшли. А щоб дитина точно їх зрозуміла, подивіться з нею мультсеріал, у якому герої долають труднощі.

Саме молодший шкільний вік з його емоційною чуйністю до подій що відбуваються, чуттєвою забарвленістю сприйняття, уяви, розумової та фізичної діяльності; безпосередністю і відвертістю вираження своїх чуттєвих переживань, є сензитивним для впливу на розвиток і формування емоційного інтелекту. Згідно сучасним психологічним дослідженням, до цього віку у дітей сформовані здібності диференціювати емоційні переживання і будувати когнітивні схеми розпізнання емоцій, що робить можливим їх ідентифікацію; щодо базових емоцій у дітей є чіткі уявлення, які вони можуть висловити вербально; молодші школярі легко розуміють емоції, що виникають у знайомих їм життєвих ситуаціях, їх словник емоцій знаходиться в стадії активного формування.

Отже, вивчення емоційних особливостей дітей та розвиток емоційного інтелекту молодших школярів – завдання першочергової важливості. Воно є актуальним у світлі психолого-педагогічного підходу до вирішення проблеми соціальної адаптації дітей у суспільстві шляхом підвищення рівня сприйняття і розуміння іншої людини як особистості, а також, що дуже важливо, вирішенням проблеми емоційного здоров'я дитини.

Емоційна грамотність дає школярам можливість краще розбиратися в емоційному функціонуванні людей, досягати успіху в спілкуванні з викладачами і однолітками, вирішувати виниклі конфлікти, розуміти себе, свої бажання і потреби, причини власних вчинків, а також ставити перед собою цілі і вдало їх досягати. Все це сприятливо впливає на поведінку в школі і поза школою, а також на ефективне засвоєння знань. Отже, позитивний ефект від введення програми по розвитку емоційного інтелекту в систему освіти очевидний.

Висновки до другого розділу

Нами було проведено емпіричне дослідження рівня сформованості лідерських якостей у молодших школярів

Підібравши певні методики (тест «Я – Лідер», «Сходінки», методики «Я – Лідер»), організувавши їх проведення з учнями початкової школи та узагальнивши результати дослідження, ми дійшли до наступних висновків, що дані методики дають змогу визначити рівень сформованості лідерських якостей молодших школярів, визначити позиції особистості дитини в суспільстві, її відношення до інших людей та до самої себе. Набір методик досить різний, є методики зі вмістом тестових завдань, є на вирішення певних ситуацій, є розгорнуті, які потребують досить ґрунтовної відповіді та є на зображення певних ситуацій графічно.

Як показали результати констатувального експерименту, під час якого ми визначили рівень сформованості лідерських якостей у молодших школярі, переважна більшість дітей має середній рівень розвитку лідерських якостей, що свідчить про те, що діти мають елементарні уявлення про лідерство, якості притаманні лідеру, але у них слабо проявляються певні мотиви та потреби до лідерства. З цього можна зробити висновок, що такі діти ситуативно займають активну позицію в класі. Саме тому виникла потреба

спрогнозувати педагогічні умови ефективності процесу формування лідерських якостей та розробити і теоретично обґрунтувати організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей у молодших школярів.

Нами було обґрунтовано наступні організаційно-педагогічні умови лідерських якостей молодших школярів в умовах Нової української школи, а саме:

- ✓ побудова освітнього процесу на засадах партнерської взаємодії з метою формування лідерських якостей у молодших школярів;
- ✓ формування лідерських якостей молодших школярів засобами позакласної роботи;
- ✓ розвиток емоційного інтелекту як засобу формування лідерських якостей молодших школярів.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження ми дійшли до наступних висновків.

1. Розвиток лідерських якостей особистості є актуальною проблемою з часів античності і донині. Дослідження у цьому напрямі представлені у філософії, історії, політиці, психології, соціології.

Проблему «лідерства» почали досліджувати ще з давніх-давен. Перші згадки про це явище можна знайти у працях таких філософів, як Конфуцій, Платон, Макіавеллі, Гегель, Ніцше та ін.

У педагогії та психології існують різні трактування поняття «лідер» та «лідерські якості». Враховуючи початкове англо-саксонське значення lead – шлях або дорога, тлумачні словники визначають, що лідер – це людина, чия ідея відкриває нові горизонти для інших людей, виступаючи в ролі супроводжувачого. Це особистість, за якою всі інші члени групи визнають право брати на себе найбільш відповідальні рішення, які стосуються усіх членів групи і зачіпають їх інтереси.

Слід розрізняти поняття «лідер» (від англ. – leader – провідний, керівник) та «лідерство» як певний тип відносин (від англ. to lead – вести. Звідси дослівно: лідер – провідний, керівник; лідерство (leadership) – керівництво.

2. Лідерські якості закладаються та спочатку виховуються в сім'ї та школі. Найчастіше лідерські здібності помітні з дитинства. Дитина-лідер вважає за потрібне діяти першою, може зацікавити інших новою грою, інформацією, ідеєю. Дитина з такими здібностями допитлива, спостережлива, винахідлива.

Але хоч би якими природними задатками мала від народження та чи інша людина, лідерство – це міжособистісний процес, і багатьом навичкам необхідним для його формування можна навчитися. Для цього потрібно створити ситуацію, в якій дитина вперше пережила б відповідний цій рисі психічний стан. Тренінг і є тим самим механізмом, який здатний створити

ситуацію для формування та розвитку різних умінь та навичок, а в нашому випадку – лідерських якостей.

Молодший шкільний вік – особливий самоцінний період життя, в якому розвиваються важливі особисті якості, що дозволяють дітям вступати в майбутнє життя. У цьому віці школярі мають найбільші резерви розвитку. Провідною діяльністю дітей стає навчальна, що визначає основні зміни у їхній пізнавальній сфері. Коли дитина вступає до школи, то під впливом навчання відбувається перебудова всіх її свідомих процесів, набуття нею якостей, властивих дорослій людині. Діти опиняються у цілком нових для них видів діяльності, стаючи учасниками системи міжособистісних відносин. У дітей цього віку легше формувати потрібні для лідера якості.

3. Теоретико-методологічний аналіз філософських, психолого-педагогічних літературних джерел з проблеми дослідження дав змогу уточнити сутність, структурні компоненти, критерії, показники та рівні сформованості лідерських якостей у дітей молодшого шкільного віку.

Щодо структури лідерської позиції особистості дитини, то вони складається з трьох основних компонентів: когнітивного (містить знання про себе та інших, про лідерство і лідерів, про лідерські вміння, навички, переконання); мотиваційно-емоційного компонента (містить мотиви, потреби лідерства, емоції, ціннісні відношення); діяльнісно-поведінкового компонента (містить дії, вчинки, діяльність, лідерську поведінку).

Нами було встановлено, що основні якості сформованості лідерської позиції у дітей молодшого шкільного віку включають: здатність до самоаналізу особистої лідерської позиції, соціальну спрямованість особистості дитини, її соціальну активність, а також чесність, відкритість, творчий підхід до вирішення поставлених завдань, впевненість, почуття гумору, ентузіазм, цілеспрямованість та організованість, вміння критично та аналітично мислити та готовність до постійних змін.

Також нами були узагальнено рівні сформованості лідерських якостей у молодших школярів, серед яких: високий, середній та низький.

4. В процесі дослідження нами було проаналізовано, адаптовано та апробовано різні методики дослідження стану сформованості лідерських якостей в учнів молодшого шкільного віку. Ми зупинилися на тих методиках, які дають можливість виявити рівень прояву лідерських якостей особистості дитини, також визначити її позицію дитини в середовищі, її ставлення до оточуючих, до життя та до самої себе.

У процесі констатувального експерименту нами було встановлено, що ефективними організаційно-педагогічними умовами формування лідерських якостей у дітей молодшого шкільного віку, насамперед є:

- ✓ побудова освітнього процесу на засадах партнерської взаємодії з метою формування лідерських якостей у молодших школярів;
- ✓ формування лідерських якостей молодших школярів засобами позакласної роботи;
- ✓ розвиток емоційного інтелекту як засобу формування лідерських якостей молодших школярів.

5. Щодо побудови освітнього процесу на засадах партнерської взаємодії, то вчитель повинен керуватися наступними рекомендаціями: намагатися запобігати проблемам, з якими може зіткнутися дитина-лідер; забезпечувати позитивне середовища, що впливає на емоційний стан молодших школярів; спілкуватися з батьками щодо розвитку лідерських якостей дітей у домашніх умовах; організувати шкільне чи внутрішньокласне самоврядування тощо.

6. Важливою умовою реалізації будь-якої лідерської програми є педагогічне стимулювання лідерства, під якою мається на увазі педагогічна організація мотивують умов діяльності, спрямована на включення особистості у соціально-значущі відносини з позиції лідера. У зв'язку з цим вчитель повинен дотримуватися наступних рекомендацій: забезпечувати різноманіття позаурочної діяльності, до якої входить дитина; створювати самоврядування, яке може бути джерелом різних видів діяльності, фактором, що допомагає розвитку колективу та окремої особистості в колективі;

забезпечувати умови для навчання у різних формах, як основного виду діяльності (може бути джерелом появи лідерів), через використання тренінгових занять; формувати колектив, оскільки розвинений колектив має величезну виховну силу, має здатність бачити в кожній дитині особистість, дозволяє їй розкритися.

7. Щодо розвитку емоційного інтелекту як засобу формування лідерських якостей в учнів початкової школи, то емоційна грамотність дає школярам можливість краще розбиратися в емоційному функціонуванні людей, досягати успіху в спілкуванні з викладачами і однолітками, вирішувати виниклі конфлікти, розуміти себе, свої бажання і потреби, причини власних вчинків, а також ставити перед собою цілі і вдало їх досягати. Все це сприятливо впливає на поведінку в школі і поза школою, а також на ефективне засвоєння знань. Отже, позитивний ефект від введення програми по розвитку емоційного інтелекту в систему освіти очевидний.

Проведене науково-педагогічне дослідження не вичерпує всіх площин окресленої проблеми. Подальшої розвідки вимагають, наприклад, питання збереження наступності у формуванні лідерських якостей у здобувачів освіти інших вікових груп (дошкільників, молодших підлітків тощо); а також забезпечення підготовки вчителів початкової школи до формування лідерської позиції у молодших школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адізес І. Розвиток лідерів: пер. з англ. К.: Альпіна Бізнес Букс, 2008. 259с.
2. Алфімов Д.В. Виховання лідерських якостей учнів у сучасній загальноосвітній школі. Донецьк: Каштан, 2011. 352с.
3. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: [навч.-метод. вид.]. К.: Либідь, 2003. 280с.
4. Бізо Л., Ібрагімова І., Кікоть О., Барань Є., Федорів Т. Розвиток лідерства. За заг. ред. І. Ібрагімової. К.: *Проект «Реформа управління персоналом на державній службі в Україні»*, 2012. 400с.
5. Блауг М. Вебер, Альфред // 100 великих економістів до Кейнса = Great Economists before Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. — СПб.: економікус, 2008. С.59-61.- 352 с. (Бібліотека «Економічної школи», вип. 42). 1 500 прим. ISBN 978-5-903816-01-9.
6. Бургін М.С. Соціальна активність людини як прояв її життєвої позиції [Текст]. *Проблеми соціальної психології*. 2002. Вип. 2. С.38–44.
7. Василенко С.В. Авторитет та лідерство командира в сучасних умовах. *Вісник національного університету оборони України*, 2019. № 6 (37). С.196–201.
8. Василькова О.І. Психолого-педагогічні питання неформального лідерства у навчальній групі ПТУ [Текст]. *Педагогіка і психологія*. 1992. № 2. С.83–89.
9. Васютинський В. Домінування і підпорядкування на терезах інтерсуб'єктивної взаємодії [Текст]. *Соціальна психологія*. 2003. № 2. С.40–50.
10. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: інформаційно-аналітичні матеріали / *Кол.*

- авторів: В.А.Головенько та О.О.Яременко (керівники) та ін. К.:Державний ін-т. проблем сім'ї та молоді, 2003. 191с.
- 11.Волківська Д.А. Сучасне трактування поняття «лідер». *Проблеми сучасної пед. освіти. Серія: Педагогіка і психологія*. Ялта: РВВКГУ, 2013. Вип.39. – С.78–84.
  - 12.Волківська Д.А. Сучасні підходи до визначення лідерства. *Вісник Чернігівського нац. пед. університету ім. Т.Г.Шевченка. Серія Педагогічні науки*. Чернігів: ЧНПУ, 2014. Вип.115. С.40–47.
  - 13.Герзон М. Лідерство через конфлікт: як лідери-посередники перетворюють розбіжності у можливості: *пер. з англ.* К.: Манн, 2008. 344с.
  - 14.Глузман О.В. Базові компетентності: сутність та значення в життєвому успіху особистості. *Педагогіка і психологія*. 2019, № 2. С.51–61.
  - 15.Головенько В. А. Український молодіжний рух у ХХ столітті. К., 1997.
  - 16.Гоулман Д., Бояціс Р., Маккі Е. Емоційний інтелект лідера / *пер. з англ.* В. Глінка. К.: Наш формат, 2019. 288с.
  - 17.Гуменюк О. Є. Маніпуляція як різновид психологічного впливу [Текст]. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. № 5. С.23–26.
  - 18.Драч І.І. Лідерство і командність в управлінні навчальним закладом. *Scientific Journal «ScienceRise»*, 2019. №2/1 (7). С.63–67.
  - 19.Ємельянова, М. Виховання дитини-лідера. *Виховання школярів*. № 5, 2006. 23-25с.
  - 20.Жарик Є.А. Формування та розвиток лідерських компетенцій персоналу підприємства: *дис. канд. екон. наук: 08.00.04* / Є.А. Жарік. Запоріжжя, 2019. 240с.
  - 21.Жигайло Н.І. Психологія особистісного та духовного зростання лідера. *Психологічний часопис*, 2019. № 1. С. 57–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2019_1_6
  - 22.Зимівець Н.В. Лідерство як підґрунтя освітньої моделі «Рівний-рівному». *Молодий вчений*, 2020. №81. С.27–30.

- 23.Калашнікова С.А. Актуальність лідерства в умовах сучасних суспільних трансформацій та його вплив на професійну підготовку управлінців. К.: *Київський університет імені Бориса Грінченка*, 2010. 380с.
- 24.Кові Стівен.Р. 7 звичок надзвичайно ефективних людей; *пер. з англ. О.Любенко*. 5-те вид., Харків: «КСД», 2019. 384с.
- 25.Копець Л.В. Психологія особистості. К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 335с.
- 26.Косенчук О.Г. Соціально-педагогічні умови формування лідерських якостей старшокласників в діяльності учнівського самоврядування: *дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05*. К., 2013. 192с.
- 27.Лебон Г. Психологія народів і мас. СПб.: «Макет» 1995. 316с.
- 28.Лісовець О.В. Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України. К: *Академія*, 2011.
- 29.Лютий М. Уявлення учасників освітнього процесу закладу вищої освіти про показники лідерської компетентності майбутнього викладача. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*, 2019. № 3. С. 85-97.
- 30.Максвелл Дж. Виховай в собі лідера. Київ: Попурі, 2021. 230с.
- 31.Мартинець Л.А. Управління процесом формування ділових якостей учнів старшої школи: *методичний посібник*. Вінниця: *ДонНУ імені Василя Стуса*, 2016. 302с
- 32.Мартинець Л.А. Формування ділових якостей старшокласників: від теорії до практики. *Методичні рекомендації*. Донецьк: *Каштан*, 2010. 124с.
- 33.Мітлош А. В. Емоційний інтелект – запорука становлення успішної особистості та реалізації лідерського потенціалу обдарованих гімназистів [Текст]. *Психологічні особливості діагностування обдарованих дітей та підлітків: матеріали науково-практичного семінару, 20 березня 2012 р., м. Київ*. К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2012 С.100–107.
- 34.Мітлош А.В. Інтерактивні методи та форми навчання обдарованих студентських лідерів [Текст]. *Сучасні інновації в педагогіці вищої школи:*

- тези доповідей наук.-теор. конф. (м. Київ, 29 листопада 2013 р.)*. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2013. 118с.
35. Мітлош А.В. Молодіжні громадські організації як засіб самореалізації особистості лідера [Текст]. *Перспективи втілення демократичних цінностей та реалізації прав людини в Україні: збірник матеріалів підсумкової науково-теоретичної конференції Національної Академії внутрішніх справ України*. К., 2013. С. 292–293.
36. Мітлош А.В. Особливості роботи психолога з обдарованими учнівськими лідерами у шкільних колективах [Текст]. *Перспективи втілення демократичних цінностей та реалізації прав людини в Україні: матеріали науково-теоретичної конференції*. К., 2013. С.28–30.
37. Мітлош А.В., Маляко В.О., Бажанюк В.С. Психологічні особливості лідерської обдарованості: концепції, діагностика, тренінги : *монографія*. К. : Інститут обдарованої дитини, 2014. 290.
38. Моляко В.О. Психологічна готовність до творчої праці [Текст] К.: Знання, 2009. 43с.
39. Морріс С. В ролі лідера успішної команди: Пер. з англ. / Морріс С., Уілкокс Г., Нейзел Э. - Дніпропетровск: Баланс-Клуб, 2002. 180с.
40. Новий тлумачний словник української мови. / уклад. В. Яременко та ін. К.: Аконіт, 1999. 912 с.
41. Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій / *Редкол.: В.П.Банах, С.В.Зелінський, А.Г.Зінченко та ін. К.: Четверта хвиля, 2001. 388 с.*
42. Освітнє лідерство: від теорії до практики : монографія / авт. кол. ; за наук. ред. В.Р.Міляєвої; Київський університет імені Бориса Грінченка [Електронне видання]. Київ ; Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2021. 296 с. – URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/36659>.
43. Петрочко Ж. Сутність і функціональна роль соціальної ініціативності у структурі лідерства підлітків. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 2014. Вип. 18 (2). С.143–150.

44. Психологія людини: Л.С.Виготський та сучасна наука : зб. ст. / за ред. М. В. Панучі. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. Вип. 1. 127 с.
45. Романовський О.Г. Особливості сучасного лідера в науці та освіті. *Збірник III Міжнародної науковопрактичної конференції «Лідери XXI століття. Формування особистості харизматичного лідера на основі гуманітарних технологій»*, 2019. С.28-29
46. Семенов А.А. Виховання лідерських якостей у молодших школярів засобами рухливих ігор : *монографія*. Умань : ВПЦ «Візаві», 2014. 217с.
47. Семенов А.А. Феномен лідерства як психолого-педагогічна проблема. *Вісник ЛГУ імені Тараса Шевченка*. Луганськ : ЛНУ, 2012. № 22 (257). 287-294с.
48. Семченко Н.О. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів. Харків, 2004. 215с.
49. Сергеева Л.М., Кондратьєва В. П., Хромей М. Я. Лідерство: *навч. посібн. за наук. ред. Л.М.Сергеевої*. Івано-Франківськ: «Лілея НВ». 2015. 296с.
50. Скорик О.Є. Сходження на вершину. Книжка про тих і для тих, хто прагне успішного лідерства. К. : Плеяди, 2005. 116с. (Відкритий урок / Відкрита педагогічна школа ; Вип. 2).
51. Сушик Н. Теоретичні основи формування лідерських якостей учнівської молоді. *Наук. Вісник Східноєвроп. націон. ун-ту. ім. Л. Українки*. 2013. №7. С.110–114.
52. Татенко В.О. Лідер XXI [Текст]. *Lider XXI. Соціально-психологічні студії*. К.: Видавничий дім «Корпорація», 2014. 198с.
53. Ушинський К.Д. Теоретичні проблеми виховання і освіти. *Вибр. пед. тв.: у 2-х т. Т.1*. К.: Вища шк.,1983. 187 с.
54. Хмизова О.В. Діагностика та формування лідерської позиції у молодших школярів методом гри. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді; зб. *Наук. Пр.К. : Ін-т проблем виховання АПН України*, 2005. Вип. 7. 145-152 с.

55. Хмизова О.В. Історичний аспект проблеми виховання лідерської особистості у молодшому шкільному віці. *Соціально-педагогічна реабілітація дитини: проблеми і перспективи* : зб. Наук. Вісн. К. : Ін-т проблем виховання АПН України, 2003. 94-103 с.
56. Хмизова О.В. Організаційно-педагогічні умови формування лідерської позиції у молодших школярів. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету* : зб. Наук. Праць. Чернігів, 2006. Вип. 38. 82-85с.
57. Хмизова О.В. Основні психолого-педагогічні та соціальні передумови виховання лідерів у молодшому шкільному віці. *Сучасні проблеми виховання і соціально-педагогічної реабілітації дітей* : зб. Наук. Праць. К. : Ін-т проблем виховання АПН України, 2003. 111—121 с.
58. Хмизова О.В. Особливості виховання лідерів у молодшому шкільному віці. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. Наук. Праць К. ; Житомир, 2003. Вип. 5. Кн. 1. 208—215 с.
59. Хмизова О.В. Технологія формування лідерської позиції у молодших школярів у позаурочній діяльності. *Теоретико-практичні аспекти виховної роботи в закладах інтернатного типу* : зб. Наук. Праць К. : Ін-т проблем виховання АПН України, 2009. Кн. 2. 85—89 с.
60. Хмизова О.В. Формування лідерської позиції у молодших школярів у позаурочній діяльності. Миколаїв: ЧП «Принт-Експрес», 2009. 131с.
61. Хохліна О.П. Саморегуляція як показник особистісного зростання учнів спеціальних освітніх закладів. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2013. Вип. 4. С.226–231.
62. Штанько Н.А. Тренінг як метод підготовки керівників-лідерів ОВС. *Кадровий вісник*. К.: НАВС. 2012. № 1 (3). С.82–92.
63. Ягоднікова В. Виховання лідерів. *Виховна робота в школі*. 2009. № 10. С. 2–36.

Електронні ресурси:

64. Академічний тлумачний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/pokaznyk> Назва з екрана.
65. Виховання лідерських якостей учнів. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://urok-ua.com/vyhovannya-liderskyh-yakoste-j-uchniv/>
66. Дитина-лідер: добре чи погано. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://bigfish.academy/news/ditina-lider-dobre-ci-pogano>
67. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>
68. Про Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/openeuroland/vr/main-2011> – Назва з екрана.
69. Публічний електронний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrlit.org/slovnyk>. Назва з екрана.
70. Стилi лiдерства i керiвництва. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://infopedia.su/9xbc26.html>
71. Уйсiмбаєва М. Проектна дiяльнiсть: теоретичнi аспекти [Електронний ресурс]. *Витоки педагогiчної майстерностi* : зб. наук. праць. Вип. 13 / Полтав. нац. пед. ун-т iменi В. Г. Короленка. – Полтава: ПНПУ iменi В. Г. Короленка, 2014. 308с. Режим доступу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/2932>
72. Як виховати дитину лiдером i розвинути в ньому лiдерськi якостi? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pishohid.org.ua/31431/%D1%8F%D0%BA-%D0%B2%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8-%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%83-%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%BC-%D1%96->

[%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D1%83%D1%8](#)

[2/](#)

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Сходинок»

Мета: виявлення системи уявлень дитини про те, як вона оцінює себе сама, як, на її думку, її оцінюють інші люди і як співвідносяться ці уявлення між собою.

Матеріали та обладнання: намальовані сходинок, олівець (ручка).

Процедура дослідження: Методика проводилася індивідуально. Процедура дослідження була проведена так : на початку роботи проведено (бесіду з дитиною щодо використання певної шкали оцінок, на якій вона сама поміщала себе і імовірно визначала те місце, куди її поставлять інші люди.

Інструкція: «Якщо всіх дітей розставити на цих сходах, то на трьох верхніх сходах опиняться хороші діти: розумні, добрі, сильні, слухняні – чим вище, тим кращі (показати сходинок: «хороші», «дуже хороші», «найкращі») . А на трьох нижніх сходах опиняться погані діти – чим нижче, тим гірші («погані», «дуже погані», «найгірші»). На середній сходинок діти не погані і не хороші. Покажи, на яку сходинок ти поставиш себе. Поясни чому?»

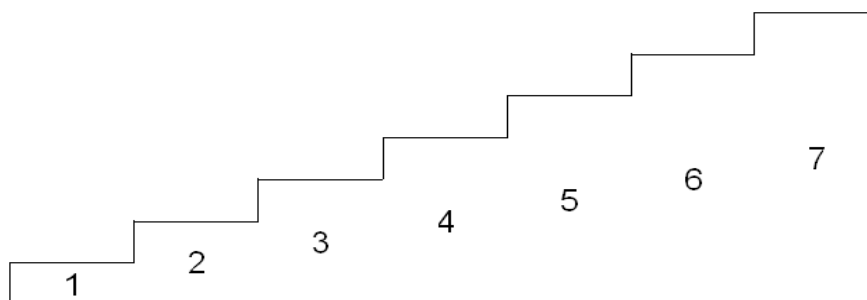
Після відповіді дитини, ми запитували в дитини: «Ти такий насправді чи хотів би бути таким? Познач, який ти насправді і яким хотів би бути». «Покажи, на яку сходинок тебе поставила б мама».

Ми використали стандартний набір характеристик: «хороший – поганий», «добрий – злий», «розумний – дурний», «сильний – слабкий», «сміливий – боягузливий», «найстаранніший – найнедбаліший». У процесі обстеження нами враховувалося , як дитина виконує завдання: вагається, роздумує, аргументує свій вибір. Якщо дитина не давала жодних пояснень, ми їй задавали уточнюючі запитання: «Чому ти себе сюди поставив? Ти завжди такий? ».

Аналіз результатів: Перш за все, ми звертали увагу, на яку сходинку дитина сама себе поставила. Вважається нормою, якщо діти шкільного віку ставлять себе на сходинку «дуже хороші» і навіть «найкращі» діти. У будь-якому випадку це повинні бути верхні сходинки, оскільки положення на будь-якій з нижніх сходинок (а вже тим більше на найнижчій) говорить не про адекватну оцінку, але про адекватне ставлення до себе, невпевненість у власних силах. Це дуже серйозне порушення структури особистості, яке може привести до депресій, неврозів у дітей. Як правило, це пов'язано з холодним ставленням до дітей, відкиданням або суворим, авторитарним вихованням, при якому знецінюється сама дитина, яка приходить до висновку, що її люблять тільки тоді, коли вона добре поводиться. А так як діти не можуть бути хорошими постійно і вже тим більше не можуть відповідати всім очікуванням дорослих, виконувати всі їхні вимоги, то, природно, діти в цих умовах починають сумніватися у собі, у своїх силах і в любові до них батьків. Також невпевнені у собі і в батьківській любові діти, якими взагалі не займаються удома.

Саме про ставлення батьків до дитини і їхні очікування говорять відповіді на запитання про те, куди їх поставлять дорослі – тато, мама, вчитель. Для нормального, комфортного самовідчуття, яке пов'язано з появою почуття захищеності, важливо, щоб хтось із дорослих поставив дитину на найвищу сходинку. В ідеалі, сама дитина може поставити себе на другу сходинку зверху, а мама (або хтось інший з рідних) ставить її на найвищу сходинку.

Картка сходинок:

Додаток Б

Методика «Я – Лідер»

Мета – визначити рівень прояву лідерських якостей особистості.

Матеріали та обладнання: опитувальник, ручка.

Процедура проведення: дослідження проводилося з групою досліджуваних, їм роздавалися анкети і зачитувалася інструкція до роботи та питання.

Інструкція досліджуваному: «Вам пропонуються 20 запитань, на кожне з яких треба чесно і відверто відповісти «так» або «ні». Запитання читайте уважно і відповідайте швидко, без особливих роздумів. Пам'ятайте, що немає «хороших» або «поганих» відповідей».

1. Чи часто ти буваєш в центрі уваги серед своїх друзів?
А) так Б)ні
2. Чи вважаєш ти, що твої друзі займають вищу посаду, ніж ти?
А) так Б)ні
3. Коли ти знаходишся на уроці, то чи виникає у тебе бажання не висловити свою думку при товаришах, якщо це потрібно?
А) так Б)ні
4. Чи подобається тобі бути лідером серед однолітків?
А) так Б)ні
5. Чи подобається тобі , коли тобі вдається переконати кого-небудь у чомусь?
А) так Б)ні
6. Трапляється так, що тебе називають нерішучою людиною?
А) так Б)ні
7. Ти відчуваєш потребу у пораднику, який міг би спрямувати твою навчальну активність?
А) так Б)ні
8. Чи втрачаєш ти спокій у розмові з людьми?

А) так Б)ні

9. Чи подобається тобі, коли оточуючі бояться тебе?

А) так Б)ні

10. Чи вважаєш ти, що справляєш на людей важливе, значне враження?

А) так Б)ні

11. Ти вважаєш себе мрійником?

А) так Б) ні

12. Чи губишся ти, коли оточуючі не погоджуються з тобою?

А) так Б)ні

13. Чи вмієш ти у суперечці переконати тих, хто з тобою не погоджується?

А) так Б)ні

14. Чи вважаєш ти себе впливовою людиною?

А) так Б)ні

15. Чи завжди ти намагаєшся зрозуміти людину?

А) так Б)ні

16. Чи поважаєш ти дисципліну?

А) так Б)ні

17. Чи звертаєш ти увагу на думку інших людей, якщо ти щось робиш?

А) так Б)ні

18. Чи траплялось так, що тобі доводилось щось купувати під впливом інших, а не із власних потреб та бажань?

А) так Б)ні

19. Чи робиш ти зауваження людям, якщо вони цього заслуговують?

А) так Б)ні

20. Чи вважаєш ти, що кожна людина повинна зробити щось видатне?

А) так Б)ні

Обробка та аналіз результатів:

В ході аналізу отриманих даних ми підрахували кількість балів, які співпадають із ключем.

Ключ: 1а, 2а, 3б,4а, 5а, 6б, 7б, 8б,9а, 10а, 11б,12б, 13а, 14а, 15б,16а, 17а, 18б, 19а,20а.

За кожен відповідь, яка співпала із ключем, ми ставили 1 бал.

Рівні прояву лідерських якостей:

До 10 балів – слабо виражений рівень

Від 11 до 15 – лідерські якості проявляються на середньому рівні

Від 15-18 – лідерські якості проявляються на високому рівні

Від 19 і більше – лідер , схильний до диктатури

Додаток В

Тест «Я – Лідер»

Мета: оцінити лідерські здібності

Матеріали: чистий аркуш, ручка, опитувальник

Інструкція: У опитувальнику подано 16 тверджень. Якщо ви повністю згодні з твердженням, то ставите 4 біля номеру твердження, якщо скоріше згоден, ніж не згоден – 3, якщо важко відповісти 2, якщо скоріше не згоден, ніж згоден – 1, зовсім не згоден – 0. Відповіді пишемо в стовпчики, для зручного обрахунку.

Питання:

1. Я не здаюся у важких ситуаціях.
2. Мої дії спрямовані на досягнення однієї мети.
3. Я знаю, як перемогти труднощі.
4. Я люблю шукати щось нове.
5. Я легко можу переконати в чомусь моїх товаришів.
6. Я знаю, як зацікавити моїх товаришів до спільної справи.
7. Мені важко досягти того, щоб всі добре працювали.
8. Всі знайомі відносяться до мене добре.
9. Я вмію свої сили розподілити на навчання та на працю.
10. Я можу чітко відповісти, чого я хочу від життя.
11. Я добре планую свій час та роботу.
12. Я легко захоплююся новою справою.
13. Мені легко знайти спільну мову з товаришами.
14. Організуючи товаришів, намагаюся зацікавити їх.
15. Жодна людина для мене не є загадкою.
16. Вважаю важливим, щоб ті, кого я організовую, були дружніми.

Після того, як дали відповіді необхідно підрахувати кількість балів. Сума, яка вийшла в результаті, визначає розвиток лідерських якостей.

A– уміння керувати собою;

Б – усвідомлення мети (знаю, чого хочу);

В – вміння вирішувати проблеми;

Г – наявність творчого підходу;

Д – вплив на оточуючих;

Е – знання правил організаторської роботи;

Ж – Організаторські здібності;

З – вміння працювати з групою.

Картка для відповідей до тесту «Я – лідер»

А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З
1	2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15	16
Сума	Сума	Сума	Сума	Сума	Сума	Сума	Сума

Якщо сума в стовпчику менше 5, то дана якість розвинена на середньому або низькому рівні, і потрібно працювати над удосконаленням, якщо більше 5, то ця якість розвинена на високому рівні.

Додаток Г

Опитувальник для молодших школярів

- Як ти розумієш словосполучення «лідерська позиція»?
- Що повинна робити людина, щоб формувати лідерські якості в собі?
- Для чого, на твою думку, людині потрібні ці якості?

Відповіді учнів були занесені до протоколу за такими параметрами:

Відповідь правильна та повна;

Відповідь правильна, але неповна;

Відповідь неправильна.

Під час оцінювання відповідей учнів були враховані такі характеристики знань, як:

Правильність (від неточного до правильного розуміння сутності знань);

Повнота (від фрагментарних понять про сутність лідерської позиції до широкого розуміння сутності поняття);

Усвідомленість (від розуміння поняття до вміння його пояснити).

Правильною повною відповіддю ми вважали відповідь, яка містила знання про поняття та способи формувань лідерської позиції. Наприклад: «Лідерська позиція – це коли людина може впливати на інших людей для того, щоб досягти певної цілі; коли людина може згуртувати навколо себе інших людей і організувати їх діяльність; коли люди не бояться, а поважають людину за її вчинки і завжди беруть з неї приклад. Правильна неповна відповідь містила фрагментарні знання щодо поняття лідерської позиції. Наприклад: «Коли людину всі слухають», «Це хороші якості в кожного з нас». Неправильною вважалася відповідь, яка не містила знань про лідерську позицію. Наприклад: «Лідерська позиція – це певна позиція людини в суспільстві», «Лідерська позиція – я знаю що це, але не можу пояснити».

Додаток Д

Програма «Азбуки лідерства»

містить в собі 3 розділи:

1) «Творення самого себе» («Пізнай себе», «На шляху самовдосконалення»);

Де ми з учнями говорили про те, чи можна змінити щось в собі, тобто у внутрішніх почуттях, переживаннях, емоціях, у своїй поведінці. Кожен з учнів намагався знайти в собі те, що не подобається йому, знайти шляхи подолання та змінити це в собі.

2) «Мистецтво спілкування» («Я і моє тіло», «Я і моє мовлення», «Я і мої емоції», «Я і мій характер», «Я та інші Я»);

Цей розділ виявився найбільшим, адже тут діти могли звернути увагу на тіло, рухи, жести, мову, емоції, характер. Тобто вони намагалися зрозуміти, що це все дуже важливо і не можна втрачати керування над ними. Тобто, учні мали усвідомити, що весь час повинні бути під напругою, поки ці всі позитивні зміни не стануть звичкою.

Під час проходження даного розділу ми разом із дітьми не тільки говорили, але і зображували на малюнках, хто яким би хотів бути. Також грали в гру «Вгадай однокласника за описом». Створили таблицю слів, які варто замінити на інші, щоб розмова була відповідною.

3) «Я – лідер»

Даний розділ був заключний, ми з дітьми поговорили про якості лідера. Про успішність дітей, які мають лідерські якості. Про те, як правильно знайти вихід із ситуації, щоб всі були задоволені. Тобто розділ «Я – лідер» був присвячений більше роботі дітей, адже вони вже мали більше знань стосовно цього.

Одним із ефективних методів, був метод із закріплення соціальної ролі, коли діти мали змогу побути вчителем, побути відповідальним за класні речі. Даний метод є теж одним із ефективних, адже якщо подивитися на поведінку

дітей, за якими закріплена певна роль, то можна побачити, що їх поведінка дещо змінюється, вони стають відповідальнішими, серйознішими.

Також одним із ефективних методів було розв'язування проблемних ситуацій. Коли вчитель зачитує учням ситуації, а вони їх аналізують. Деякі учні починали роздумувати, аналізувати і висловлювати свою думку настільки змістовно та ґрунтовно, що інколи навіть забувалось, що перед тобою учні 4 класу. Нами були проаналізовані такі малюнки:

Рис. 1.

Даний малюнок викликав у дітей емоційні обурення, адже вони виявили, що хлопчик не побоявся, вийшов та розповідав стосовно уроку, а інші діти не змогли цього зробити і замість того, щоб слухати, сміялися. Діти зрозуміли, що краще не сміятися, якщо ти сам не можеш цього зробити. І краще підготуватися до уроку, щоб гарно вийти і розповісти, щоб це сподобалося і вчителю і однокласникам.

Рис. 2.

На даному малюнку дехто з дітей впізнав себе і зізналися, що інколи вони чують насмішки від однолітків, що вони ходять з молодшими сестрою чи братом. Але проаналізувавши малюнок, ми вирішили, що насправді вони мають гордитися цим, адже старші завжди повинні допомагати меншим.

Рис. 3.

Даний малюнок вразив учнів, адже діти впізнали себе, коли вони так грають, а хтось заважає чи щось не виходить. І ми дійшли з ними висновку, який може слугувати і правилом для лідерів – ніколи не треба здаватися, треба пробувати ще та ще і йти вперед, до перемоги.

Після малюнків були розглянуті й інші проблемні ситуації, які діти також аналізували із задоволенням.

Дуже цікавим виявилось і грати у рольові ігри, зокрема гра “Якби я був директором школи”, “Якби я був президентом”, чи “Якби я був мером”. Спочатку діти висловлювали свої фантастичні ідеї, але потім вони змогли помітити реальні проблеми, які є у школі, в державі, у місті, тобто проблеми, на які, ми дорослі, навіть не звертаємо вже уваги. Дітям дуже цікаві такі ігри, коли вони граючись вчаться приймати важливі рішення, роздумувати над реальними проблемами.

Проводили також дискусію на тему «Лідер у класі, яким він має бути?», у якій учні мали змогу продемонструвати свої знання, довести свою

думку, посперечатися та звичайно ж подумати над тим, що потрібно для того, щоб самому стати лідером.

Увага приділялася і методичній роботі з вчителями початкових класів. Був проведений семінар на тему “Гуманістичне виховання лідерів”, на якому вчителі отримали певну інформацію, могли поділитися своїм власним досвідом та знаннями. Також розглянули різні ситуації, де в колективі є проблемні діти. Тобто можна сказати, що ми обмінялися досвідом у педагогічному колективі.

Була проведена і робота з батьками, з підвищення рівня обізнаності батьків із проблемою виховання лідерської позиції у дітей молодшого шкільного віку. Для батьків ми провели теж заняття, на якому розглянули питання «Сучасний лідер: хто він?». Заняття було дуже цікавим, адже ми з батьками грали в словесний волейбол, дискутували, обмінювалися досвідом, обговорювали різноманітні ситуації. І як виявилось, батьки не дуже обізнані щодо питання формування лідерства у дітей. Дехто з них навіть не задумувався, що в дитині треба формувати лідерські якості. А дехто з батьків дуже старався, щоб їхня дитина була лідером у класі. Тобто ми з ними обговорювали не тільки те, що треба робити, а й те, чого варто уникати, щоб не виховати дитину–егоїста.

Отже, вважаємо, що формувальний експеримент був вдалим, адже всі форми та методи були дієвими, учні і батьки активно працювали. Нами були дотримані всі організаційно - педагогічні умови. Ми зрозуміли важливість та всю тяжкість формування лідерської позиції у дітей, адже це тривала робота, яка має проводитись і з дітьми, з батьками та з педагогічним колективом.